

Grond en geloof in Nederland.
Een terreinverkenning vanuit christelijk
theologisch perspectief

ONDERZOEKSRAPPORT

Protestantse Theologische **Universiteit**

Inspiring **wisdom**

Colofon

Dit werk is gelicenseerd onder een Creative Commons Naamsvermelding 4.0 Internationaal licentie (CC BY 4.0). De tekst is vrij te delen en te bewerken, mits de maker wordt vermeld. Bekijk de licentie hier: <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.nl>.

Dit onderzoeksrapport kan als volgt worden geciteerd:

Mirella Klomp et al., *Grond en geloof in Nederland. Een terreinverkenning vanuit christelijk theologisch perspectief*. Utrecht: Protestantse Theologische Universiteit, 2026.

Het rapport kwam tot stand in het kader van het onderzoeksproject Grond van de PThU (2023-2028) dat mede mogelijk gemaakt wordt door het partnerschap van o.a. Maatschappij van Welstand.

Onderzoekers/auteurs

Mariëlle van Es MSc, Oscar Grootveld MA, Allon Makkinga MA, dr. Arnold Huijgen, dr. Mirella Klomp, dr. Eward Postma, dr. Joyce Rondaij, dr. Ciska Stark, dr. Marileen Steyn, dr. Jan van der Stoep (WUR), dr. Thijs Tromp.

Klankbordgroep

Jan Klop, penningmeester Federatie van Diaconieën

Lydia van Maurik, duurzaamheidscoördinator Protestantse Kerk in Nederland

Trees van Montfoort, ecotheoloog en predikant

Matthijs van Pijkeren, projectadviseur Kerken Maatschappij van Welstand

Thea de Ruijter, predikant Protestantse Gemeente Emmeloord

Joost Schelling, directeur VKB Kerkrentmeesters

Kees Slingerland, plv. voorzitter Ecologische Autoriteit

John Smits, bosbouwkundig rentmeester NVR

Jack Steeghs, pastor op het platteland (specialisatie: boerenpastoraat)

Trix Vahl, agrariër en theoloog in opleiding

André Zwartbol, journalist Nederlands Dagblad

Redactie

Liz Karlhuber

Afbeeldingen

Foto's in het rapport zijn genomen door onderzoekers en/of co-onderzoekers en gepubliceerd met instemming van degenen die erop zijn afgebeeld of hun vertegenwoordigers.

Omslagfoto:

akker in de winter bij Holset, Lemiers (Limburg).

Vormgeving

Appeltje + design - Leusden

Bijbelvertaling

Tenzij anders aangegeven, zijn alle Bijbelcitaten in dit rapport genomen uit de NBV21.

Druk

Verloop Drukkerij - Alblasserdam

ISBN: 978-90-836093-5-5

© Utrecht, Protestantse Theologische Universiteit, 2026

Langs de lijnen van het landschap

In stilte wandel ik langs paden die lijnen vormen dwars door akkers, velden, bossen, heide, parken. Het land bestaat uit grenzen tussen aardappels en eikenbos, weide en heide, lucht, land en water, stad en land, weg en berm. De meeste van die lijnen hebben wij getrokken, alleen de kust en de horizon worden nog altijd zonder ons bepaald.

Zelfs de lijnen in de lucht voor elektriciteit en vliegtuig zijn van ons. Het is het eindeloze spel tussen natuur en mensenhand, dat wij steeds meer (steeds weer) lijken te winnen. Maar die winst is een vermomd verlies. Je kunt niet verslaan waar je deel van bent.

Ruud de Jong, Langs de lijnen van het landschap (Raw Dee Photography, 2021), 56.

Deze tekst werd gebruikt door de predikant van een gemeente die participeerde in het deelproject Gemeentetheologie, voor de opening van een workshop.

Inhoudsopgave

Samenvatting	6
Woord vooraf	7
1 Grondwaarde	9
1.1 Inleiding	10
1.2 Achtergrond van het onderzoek	10
1.3 Aanleiding voor een focus op grond	11
Geest die over materie heerst	11
Abstract en weinig contextueel	12
Wat bindt of scheidt ons?	12
Daarom: grond	13
1.4 Grond als theologisch thema herontdekken	13
Materie in de Bijbel en in het viere van de gemeente	13
Concreet en lokaal omgaan met grond	15
Breed onderzoek, diverse onderzoeksgemeenschap en gedeelde waarden	15
1.5 Urgentie	16
Grond als verwaarloosd thema	17
Risico's van grond als thema	18
1.6 Werkwijze	19
2 Grondbezit	21
2.1 Inleiding	22
2.2 Geschiedenis van kerk en grondbezit	22
Willibrord en grondbezit	23
Voor en na de reformatie van de zestiende eeuw	23
Van kerkvoogd naar kerkrentmeester	24
2.3 Actuele perspectieven op grondbezit: concepten en beelden	24
Bezit en eigenaarschap	25
Privébezit en economische theologie: de waarde van bezit	25
Bezit als een gemeenschappelijke realiteit	25
Macht van mensen	26
Bezit en relationaliteit	27
2.4 Opbrengst en vooruitblik: weging van het grondbezit	28
3 Grondrelaties	31
3.1 Soorten relaties	32
3.2 Grondvergetelheid	33
Verklaring 1: Zichtbaarheid en herkenbaarheid	34
Verklaring 2: Functioneel onderscheid van relaties	35
Verklaring 3: Vergeestelijking van geloof	35
Verklaring 4: Verwijdering en vervreemding	35
Verklaring 5: 'Heilige grond', ofwel afgoderij	35
Verklaring 6: Economisering	35

3.3	Nuttigheid dominant	36
	Verhouding menselijke en niet-menselijke schepselen: drie modellen	37
	Modellen in de religieuze en kerkelijke praktijk	37
3.4	Andere stemmen	38
3.5	Theologische posities als modi	39
3.6	Opbrengst en vooruitblik: weging van relaties	40
4	Grondwoorden	43
4.1	Spreken en spraakverwarring	44
4.2	Vereenvoudiging van taal	44
	Schijnbare synoniemen	44
	Reductie van aspecten van begrippen	45
	Voorbijzien aan de ontstaansgeschiedenis van begrippen	46
	Strategisch inzetten van taal	47
4.3	Taalverlegenheid	47
	Omfloerst spreken	47
	Stilvallen	48
4.4	Opbrengst en vooruitblik: taal en verbeelding	49
5	Kruispunt: waar staan we en in welke richting gaat het verder?	53
5.1	Ontnuchterend beeld, maar reden tot hoop	54
	Hoopgevende basis	55
5.2	Theologische knelpunten	56
	Natuur en/of schepping?	57
	Gods handelen en/of menselijk handelen?	57
	Rentmeesterschap: tegenstrijdige invullingen	57
5.3	Naar de gidsende fase	58
	Literatuurlijst	61
	Beschrijving van het onderzoek	65
	Over de auteurs	69

Samenvatting

Dit onderzoek brengt de huidige verhouding van christelijk geloof en grond in Nederland in kaart. In Nederland blijft in kerk en theologie veel denken en spreken over de aarde abstract. Intussen zorgen klimaat- en ecologische veranderingen voor een complexe realiteit; in de Nederlandse context dringen zich vooral grond-gerelateerde vraagstukken op rondom landbouw en natuur. Het ontbreekt momenteel aan een theologische visie daarop, laat staan dat er een visie is die concrete praktijken van spreken over en omgaan met grond verder kan helpen.

Deze terreinverkenning laat een weinig geruststellend beeld zien als het gaat om grondbezit, grondrelaties en grondaal. Hoewel christenen belijden dat alles, dus ook de grond, van God is, spelen sinds anderhalve eeuw theologie en geloof nauwelijks nog een rol als het gaat om de grond; juridische en economische belangen zijn steeds dominanter geworden in de visie van mensen (ook christenen) op grond en hun omgang ermee. Dit sluit aan bij het onderzoeksresultaat dat geld doorgaans de dominante factor is in keuzes van burgers: geloof speelt niet of nauwelijks een rol in hun houding, handelen en bereidheid om offers te brengen om klimaatverandering tegen te gaan.

Dat grond nauwelijks resoneert als theologisch thema is opmerkelijk in het licht van de rol van grond in de Bijbel (denk aan scheppingsverhalen waarin schepselen verbonden zijn met de grond), de aloude band tussen geloof en landbouw in de Bijbelse en Westerse cultuur (denk aan 'rentmeesterschap') en de rol van grond(bezit) in de Nederlandse kerkgeschiedenis. De uitkomst dat mensen sociale, morele, ecologische en spirituele aspecten van de verschillende grondrelaties lijken te zijn vergeten, staat haaks op de grote theologische betekenis van grond. We verklaren dit onder andere door de objectivering en instrumentalisering van de grond waarin juridische en economische belangen dominant zijn, vervreemding van de grond door de industrialisering van voedselproductie, en de vrees om grond te vereren. Deze 'grondvergetelheid' wordt weerspiegeld in het spreken: er treedt geregeld spraakverwarring op doordat mensen begrippen bewust of onbewust vereenvoudigen, of stilvallen omdat ze geen woorden hebben voor het belang van grond vanuit het perspectief van geloof of van God.

Het onderzoek signaleert drie theologische knelpunten die een cruciale rol spelen in de huidige visie op en omgang met grond. Allereerst de verhouding tussen 'natuur' en 'schepping': wanneer die samenvallen, kan dat leiden tot heidendom; worden ze gescheiden, dan kan dat instrumentalisering en uitputting van de grond legitimeren. Ten tweede de verhouding tussen Gods handelen en dat van mensen: de nadruk op het menselijk handelen kan eerbied voor en afhankelijkheid van God onder spanning zetten. Dat beïnvloedt de visie op de rol die de mens moet nemen om theologisch recht te doen aan de intrinsieke waarde van grond voor het leven op aarde. Het derde knelpunt is de spanning rond het begrip rentmeesterschap, dat in de praktijk heel verschillend wordt ingevuld, maar intussen wortelt in een geschiedenis waarin kerk en theologie de goede zorg voor de grond stimuleren en ondersteunen.

De uitkomsten van het onderzoek zijn ontnuchterend. Het zijn tekenen van secularisatie onder christenen en christelijke geloofsgemeenschappen die weerspiegelen dat geloof steeds meer als geestelijke zaak wordt opgevat en mensen de concrete, materiële werkelijkheid aan zich onderwerpen, vaak met schade tot gevolg. Maar de kerkgeschiedenis, actuele signalen van belangstelling voor de herkomst van lokale grond, en voorbeelden waarin taal en rituelen de relatie met de grond anders nieuw verbeelden, bieden hoop en perspectief voor de toekomst. Het (opnieuw) verbinden van geloof en zorg voor de grond is mogelijk, maar dan is er werk aan de winkel voor theologen, gelovigen en kerkelijke gemeenschappen.

Woord vooraf

Voor u ligt een onderzoeksrapport dat zichtbaar maakt hoe geloof en grond zich in Nederland vandaag tot elkaar verhouden. Het presenteert de opbrengsten van de eerste helft van het onderzoeksproject Grond dat in 2023 aan de Protestantse Theologische Universiteit gestart is; een interdisciplinair project dat 'grond' als uitgangspunt neemt voor de vraag hoe christenen en christelijke geloofsgemeenschappen zich tot de aarde verhouden op een manier die theologisch verantwoord is. Die vraag is relevant en urgent, niet alleen vanwege de zorgen om klimaat- en ecologische veranderingen, maar ook omdat het een vraag is naar de betekenis en reikwijdte van het christelijk geloof. Wat doet deze wereld, ons leven op deze concrete aarde, ertoe in Gods ogen? Zijn klimaat- en ecologische problemen (ook) een kwestie van geloof?

Het theologische onderzoeksproject Grond heeft als vertrekpunt dat onze stoffelijke, concrete werkelijkheid er voor God toe doet en dat het daarom zinnig is om samen met agrariërs, kerkmensen, ambtsdragers, rentmeesters en lokaal betrokkenen en met behulp van kennis uit filosofie, biologie, economie en landbouwwetenschappen een theologische visie te ontwikkelen op de grond die we bewonen en bewerken. Sinds 2023 hebben we ons gericht op het vergaren van kennis over de actuele verhouding tussen geloof en grond bij boeren, in de eredienst van geloofsgemeenschappen en bij ambtsdragers in kerken die grond in eigendom hebben. We werken toe naar een theologische visie in 2028 die beoogt een nieuwe verbinding te leggen tussen geloof zoals dat wordt geleefd en geloof zoals dat wordt beleden, tussen theologie en de grond in Nederland, en die zowel verantwoord is als contextgevoelig. Deze visie bedoelt christenen en christelijke gemeenschappen te gidsen in hun gelovige verhouding tot de aarde.

Wie wil gidsen, moet eerst het terrein goed leren kennen: hoe staat het ervoor en hoe is dat zo gekomen? Dit rapport presenteert die terreinverkenning, gebaseerd op empirisch en literatuuronderzoek dat we in verschillende deelprojecten hebben verricht. Met dit onderzoeksrapport ronden we de eerste, verkennende fase van het project af; hierna gaan we over naar de tweede en laatste fase.

Na een inleiding die als leeswijzer kan worden beschouwd (1), vouwen we in drie hoofdstukken een landkaart open met daarin drie knooppunten van wegen: grondbezit (2), grondrelaties (3) en grondwoorden (4). We brengen theologische posities, concepten en praktijken in kaart die we hebben aangetroffen bij diverse christenen en christelijke geloofsgemeenschappen in Nederland. We bieden daar in het slothoofdstuk verklaringen voor, brengen knelpunten onder woorden en sluiten af met noties die we in onze rugtas meenemen voor in de gidsende fase van het onderzoek: wat kansrijk en wat belemmerend lijkt om in de tweede helft van het onderzoeksproject te komen tot elementen die bijdragen aan een verantwoorde theologie ten aanzien van grond (5).

Mirella Klomp, projectleider Grond

Biddag voor Gewas en Arbeid, 11 maart 2026

1

Grondwaarde

1.1 Inleiding

In het gedicht *Lofzang op Lebuinus*, dat dateert uit het eind van de negende eeuw, wordt de Engelse missionaris Lebuinus bezongen. Hij staat bekend als 'de apostel van de Friezen'. Per schip was hij uit Engeland vertrokken, vervolgens de Rijn opgevaren, voor de poort van Utrecht voor anker gegaan, daarna op pad gegaan in de IJsselvallei en Saksenland en uiteindelijk is hij het land van de Friezen ingetrokken.¹ De dichter van deze lofzang, van wie wordt aangenomen dat het Radboud is geweest die in 900 tot bisschop van Utrecht werd gewijd, vergelijkt het missionaire werk van Lebuinus met het werk van een akkerman.

*Nu krygt het Vriessche land een beter akkerman,
Die daar veel beter vrugt en oofd op teelen kan.
Die doet het oud gezaai flux uyt der aarde rukken:
Hy heeft een hemelsch vuur daar 't alles door verbrandt;
Al 't oude moet 'er uyt, al 't onkruid moet aan kant.
Wat zal men daar voortaan nu beter vrugten plukken:
Op deezen akker zal een soort van druiven staan,
Maar druiven voor de ziel: daar zaait hy tarwegraan.
Dit kampje wordt bereidt voor geestelyke boomen (...)*²

Het gedicht bedient zich van een gelijkenis: het telen van de akkerman is niet een agrarische activiteit, maar het zaaien van christelijk geloof, en de opbrengst van zijn werk op Friese gronden is een metafoor voor de verspreiding van het evangelie in die streek. Lebuinus gaat "het oude gewas, het heidendom, de grond uitrukken en met hemels vuur verbranden. Al het oude moet eruit, al het onkruid moet worden verdelgd. Op de Friese akker zal een nieuw soort druiven groeien: druiven voor de ziel."³ Het gaat om geestelijke groei.

Ook vandaag de dag, dus ruim 1000 jaar na het gedicht van bisschop Radboud, wordt in gesprekken over christelijk geloof en theologie 'grond' zelden verstaan als concrete grond, als land, akker, bodem. In het eerste jaar van het onderzoeksproject Grond was de meest voorkomende reactie van mensen die van dit theologische onderzoek hoorden: "Grond? Als in: de grond onder je geloof?" Inderdaad, de kerk en het christelijk geloof leven van metaforen, van symbooltaal die verwijst naar een andere werkelijkheid – de werkelijkheid van God en geloof. Maar symbolen en symbooltaal zijn altijd verbonden met concrete, tastbare materie: *sym-ballein* (Grieks) betekent het bijeenbrengen van twee helften. Niet alleen de andere/Gods werkelijkheid waarnaar wordt verwezen en die wordt opgeroepen, doet er dus toe (bijvoorbeeld: de heelheid van de schepping); die hoort bij deze werkelijkheid waarin wij leven en waarin die andere werkelijkheid in woord of materie present wordt gesteld (bijvoorbeeld in hoe wij aankijken tegen en omgaan met de aarde).⁴ Dit is het kortste antwoord op de vraag waarom theologen zich zouden bezighouden met 'echte' grond. Maar grond is om nog veel meer redenen theologisch van waarde, zoals hierna zal blijken.

Dit eerste hoofdstuk concentreert zich op de waarde van 'grond': na een schets van de achtergrond van dit onderzoek (1.2) en de aanleiding voor een focus op 'grond' (1.3), verhelderen we grond als theologisch thema (1.4), geven we er de urgentie van aan en benoemen we er de risico's van (1.5). We schetsen vervolgens de uitgangspunten voor het onderzoek en volgens welke werkwijze we zijn gekomen tot de terreinverkenning van de verhouding tussen geloof en grond die we in dit rapport presenteren (1.6).

1.2 Achtergrond van het onderzoek

De aanleiding voor het onderzoeksproject ligt in de klimaat- en ecologische veranderingen die zich momenteel op onze planeet voltrekken: steeds duidelijker wordt hoezeer deze veranderingen het leven op aarde bedreigen. Er is zeer grote wetenschappelijke consensus dat menselijke activiteit de belangrijkste oorzaak van klimaatverandering is (97-99,9% van de klimaatwetenschappers acht dit bewezen⁵) en 65% van de Nederlandse burgers erkent deze menselijke invloed, zoals een onderzoeksrapport van SCP en PThU laat zien.⁶ Driekwart van de Nederlanders blijkt bezorgd over de negatieve effecten van klimaatveranderingen, niet per se om zichzelf, maar vooral om toekomstige generaties, vanwege natuur en milieu en het leven van alle mensen wereldwijd.⁷ Steeds duidelijker wordt immers

hoezeer klimaat- en ecologische veranderingen, zoals extremere weersomstandigheden, zeespiegelstijging en overstromingen, het leven op aarde bedreigen. Dit brengt existentiële vragen met zich mee: hoe geven we de aarde door aan volgende generaties? Wat beschouw ik als mijn verantwoordelijkheid en welke keuzes horen daarbij? Voor christenen zijn deze existentiële vragen ook geloofsvragen: wat betekent het dat de aarde van God gegeven is? Hoe ver reikt de menselijke verantwoordelijkheid voor Gods schepping?

Dat de groei van de wereldbevolking, industrialisatie, vervuiling, voedselproductie en uitputting van natuurlijke hulpbronnen een zorgwekkende impact hebben op de aarde, is al lang geen nieuws meer. Dat gelovigen en kerken daar bezorgd over zijn, is dat evenmin.⁸ Na het verschijnen van het rapport *Grenzen aan de groei* van de Club van Rome in 1972 hebben kerken zich in het kader van het Conciliair Proces energiek ingezet voor gerechtigheid, vrede en heelheid van de schepping. Deze beweging is vanaf de jaren negentig sterk afgenomen.⁹ De aandacht voor de heelheid van de schepping schoof binnen de kerken naar de marge, waar met name natuurliefhebbers en maatschappijkritische theologen zich er decennialang om bleven bekommeren.

Sinds de jaren tien van deze eeuw is daar – eerst voorzichtig, later steviger – weer verandering in gekomen. Het wetenschappelijke veld van de ecotheologie, waarin theologie en ecologische vraagstukken samenkomen, heeft zich inmiddels ontwikkeld tot een volwassen onderzoeksgebied. In Nederland leverden bijvoorbeeld Carola Dahmen en Eva van Urk daar met hun dissertaties een bijdrage aan en ook werden er in ons land in 2024 twee bijzondere leerstoelen rond ecotheologie ingesteld: de leerstoel Christelijk ecologisch denken aan de Theologische Universiteit Utrecht (bekleed door historicus dr. David Onnekink) en de bijzondere leerstoel Integrale ecologie bij het Laudato Si'-instituut gevestigd aan de Radboud Universiteit (bekleed door dr. Carmody Grey).¹⁰ Er verschenen ook andere belangrijke publicaties die breed weerklank hebben gevonden: de pauselijke encycliciek *Laudato Si'* is met instemming omarmd en het Nederlandse prijswinnende boek *Groene Theologie* van Trees van Montfoort werd in meerdere talen vertaald.¹¹ Er zijn bovendien diverse bevlogen christelijke (diaconale en 'groene') organisaties, initiatiefnemers en netwerken actief.¹² Al deze organisaties en initiatieven hebben elk hun eigen doelstelling en doelgroep, ontplooiën eigen, vaak sociaal-inclusieve, initiatieven gericht op 'groen geloven' en bevorderen, vaak met een activistische stijl en vanuit een gelovig motief duurzame praktijken.¹³ Ondanks deze maatschappelijke en theologische bezorgdheid, is er in kerk en theologie in Nederland (nog) geen brede beweging op gang gekomen die onze relatie met de aarde in al zijn concreetheid theologisch doordenkt.

1.3 Aanleiding voor een focus op grond

Onze focus op grond komt voort uit een combinatie van waarnemingen en beredeneerde vermoedens die een mogelijke verklaring bieden voor het feit dat er in kerk en theologie in Nederland nog niet breed en fundamenteel nagedacht wordt over onze relatie met de aarde in al zijn concreetheid. We werken deze hierna kort uit en lichten toe waarom we op basis daarvan gekozen hebben voor een theologisch onderzoeksproject dat zich richt op grond.

Geest die over materie heerst

Het eerste element van onze verklaring is erin gelegen dat het christendom vanaf het begin een tweeslachtige houding heeft gehad ten opzichte van materie: materie werd weliswaar beschouwd als 'door God geschapen' en dus 'goed', maar het geestelijke werd steeds hoger gewaardeerd dan het stoffelijke. In de 17^e eeuw raakten het geestelijke en het stoffelijke echt van elkaar gescheiden: ideeën, overtuigingen, geest (de denkende binnenwereld van de mens, het subject) enerzijds en stoffelijke zaken, concrete materie (de fysieke buitenwereld, de objecten) anderzijds kwamen tegenover elkaar te staan.¹⁴ Dat mensen zelf deel uitmaken van de materiële werkelijkheid is op de achtergrond geraakt: de materiële werkelijkheid dient de mens, voor voedsel, voor gemak en om van te genieten. Dat filosofen als Bruno Latour en Donna Haraway een lans breken voor het stem geven aan niet-menselijk leven, vindt zijn oorsprong in de objectivering van de aarde en al wat daar leeft. Mensen beschouwen zich als heersers over de dieren en de dingen. In haar oratie benoemt Mirella Klomp dat ze aanwijzingen ziet van een hedendaagse maatschappelijke 'dieptestructuur' waarbij het geestelijke (onze overtuigingen: wat we vinden, geloven en voor waar houden) het materiële (het concrete, stoffelijke) steeds meer voor zich in dienst neemt, vaak met schade voor wat kwetsbaar is.¹⁵ Dat geloof meer en meer opgevat lijkt te worden als een geestelijke werkelijkheid die losgezongen

dreigt te raken van concrete materie, is volgens haar theologisch onhoudbaar. Zij leest uit bijvoorbeeld de scheppingsverhalen in Genesis en de menswording van God in het Johannesevangelie dat God een grote liefde voor het stoffelijke heeft. De hele Bijbel verhaalt over hoe geloof in God handen en voeten krijgt, en belichaamd wordt in het concrete doen en laten van mensen. Profeten waarschuwen wat er misgaat wanneer die belichaming ontbreekt, en stellen mensen de gelovige levenshouding van de Zoon van God, die Gods liefde belichaamt in de zorg voor alles wat kwetsbaar is en het verzet tegen onrecht, tot voorbeeld. Dat noopt in haar optiek tot goede theologische aandacht voor materie.¹⁶ En dat is urgent: of het nu om woningnood, de energiecrisis of racisme bij de Belastingdienst gaat, er is in onze werkelijkheid voldoende concrete materie die hoognodig gelovige aandacht behoeft.

Abstract en weinig contextueel

Met alle goede en bezorgde aandacht die veel ecotheologisch spreken over de aarde kenmerkt, is naar onze waarneming juist de abstractheid van dit denken vaak een kwetsbaarheid in theologie rond klimaat- en ecologische problemen. Theologen die zich niet tot de concreetheid van lokale en contextuele problemen en veranderingen verhouden, lopen het risico dat hun theologie uiteindelijk over de hoofden van mensen heen gaat en/of te weinig recht doet aan de complexe realiteit. Want de gedaanten waarin klimaat- en ecologische problemen tot ons komen, verschillen van de ene tot de andere plek: hier zijn het ongekende bosbranden die door klimaatverandering ontstaan, daar wordt zwaar geleden door extreme weersomstandigheden en weer elders kampen mensen met langdurige droogte. In Nederland, waar we verhoudingsgewijs een groot deel van het landoppervlak gebruiken voor grootschalige voedselproductie, doen klimaat- en ecologische problemen zich voor in de vorm van uitgeputte en vervuilde grond, broeikasgassen in de lucht, bodemverdichting en verlies van biodiversiteit.¹⁷

De taak van de theologie is om zich, vanuit het perspectief van het Koninkrijk van God, bezig te houden met de concrete problemen en zorgen (en trouwens ook vreugden) waar mensen mee leven en hen daarin verder te helpen. Dat betekent dat in Nederland theologisch nadenken over klimaat- en ecologische problemen concreet moet gaan over landbouw en natuur, in gesprek met gewone mensen – of dat nu agrariërs zijn of consumenten, pachters of eigenaren van grond – en denkers van vroeger en nu. Daar hoort voor theologen ook bij dat zij wetenschappelijke kennis over natuur, klimaat, planten, bomen, dieren, en bodem meenemen in hun theologische ontwerpen, om te voorkomen dat hun voorstellen of verwachtingen voorbijgaan aan de problemen en handelingsmogelijkheden van veel mensen. Theologie gaat over het hele leven en daarmee is het kritisch betrekken van kennis uit andere vakgebieden onmisbaar in goed theologisch onderzoek.

Wat bindt of scheidt ons?

Een laatste waarneming is dat de Nederlandse kerkelijke context een grote theologische diversiteit kent, en dat ons sociaal-culturele en politieke landschap wordt gekenmerkt door diepere breuklijnen en spanningen tussen verschillende sociale en/of politieke groepen dan voorheen. Dat maakt het gesprek over 'het klimaat' in geloofsgemeenschappen niet eenvoudiger, zo ervaren veel predikanten en pastores, en dat geldt evenzeer voor theologen aan een universiteit die theologie willen ontwikkelen die mensen verder helpt. Immers, de sociale en politieke breuklijnen en spanningen doortrekken ook geloofsgemeenschappen; kerken zijn onderdeel van de samenleving. Woorden als 'groen', of 'biologisch' en 'duurzaam' worden soms bijeengeveegd en tot 'woke' linkse hobby bestempeld, rechts is al gauw synoniem met 'conservatief', 'extreem' en 'nationalistisch'. De grote diversiteit in een landschap met diepe breuklijnen belemmeren, denken wij, een open gesprek tussen mensen over wat heilig voor hen is, ook in de kerk. Het lukt daardoor onvoldoende om een beweging op gang te brengen waarin christenen vooroplopen in de reflectie op hoe mensen omgaan met de aarde. Maar wie vraagt naar grond ('wat is jouw geboortegrond?' of 'leef je op zand-, veen-, leem- of kleigrond?'), raakt direct in gesprek: ieder mens leeft op en van de grond, in beginsel is niemand 'tegen' grond. Dat biedt openingen voor een (theologisch) gesprek over de 'waarde' van grond voor mensen, maar ook voor het leven op aarde en het belang van grond bij grote ecologische veranderingen. Onze waarneming (zie hoofdstukken 2, 3 en 4) is dat de belangstelling voor grond dan vaak groeit en er gezamenlijke reflectie op gang kan komen van mensen in de praktijk en theologen. Grond is een thema dat (zeker bij aanvang van het gesprek) buiten de gepolariseerde discussie over klimaat- en ecologische problemen blijft.

Daarom: grond

Dát het nodig is om onze relatie met de aarde in al zijn concreetheid theologisch te doordenken, is een normatief uitgangspunt dat onder deze studie ligt, zoals we in dit eerste hoofdstuk toelichten. Daarom hebben we, op basis van dit samenstel van waarnemingen en beredeneerde vermoedens, gekozen voor een concrete focus op 'grond' en daarmee, tegen de achtergrond van klimaat- en ecologische problemen, theologisch onderzoek te doen dat

- het geestelijke (theologische overtuigingen en praktijken) en het materiële (concrete grond) op een nieuwe manier met elkaar in verband ziet (een belichaamde visie);
- steeds de aandacht richt op concrete en lokale grond (een aanwijsbaar stuk pachtgrond van een geloofsgemeenschap, de diaconale moestuin van een kerkelijke gemeente, het boerenerf van agrariërs X, Y, Z, etc.) en de context daarbij insluit (dat wil zeggen dat ook de eigen theologische *couleur locale* van een gemeente serieus genomen wordt);
- kennis en expertise van niet-theologen (mensen in de praktijk en wetenschappers) volop serieus neemt in het gesprek over grond en verwerkt in de reflectie op wat een verantwoorde theologie ten aanzien van grond is;
- een gedeeld startpunt kent (grond roept als term primair nieuwsgierige vragen op en is in die zin in eerste instantie 'onverdacht'; spanningen in posities en confrontaties worden uitgesteld).

Het bovenstaande leidde tot de centrale vraag van dit onderzoeksproject: *Wat zijn kwaliteiten van een theologische visie ten aanzien van grond die christenen en geloofsgemeenschappen in Nederland kunnen gidsen naar een verantwoorde context-gevoelige, belichaamde theologie in het licht van 21ste-eeuwse klimaat- en ecologische vraagstukken?*

Deze studie wil dus niet zozeer 'groene theologie' ontwikkelen of een ecotheologische studie zijn, noch beogen we een duurzame agenda uit te rollen. We streven ernaar de fundamentele verhouding tussen God en materie te thematiseren (in die zin is het eerder een scheppingstheologisch onderzoek): het gaat ons om de urgentie dat in de omgang met materie – meer specifiek: grond – de theologie (weer) actief gaat meedoen. Dat grond herkend wordt als plek waar geloof belichaamd wordt, en dat de theologie een eigen stem krijgt of antwoord ontwikkelt over wat een verantwoorde omgang is met grond – naast, en in kritisch gesprek met andere vakgebieden die zich daarover uitspreken.

1.4 Grond als theologisch thema herontdekken

Op welke manier is grond een theologisch thema? Anders dan 'schepping', of 'koninkrijk', of 'opstanding', wordt 'grond' niet direct als theologisch thema herkend. Toch is het dat wel: Grond speelt vanaf het begin een belangrijke rol in het verhaal van God met mensen.

Materie in de Bijbel en in het vieren van de gemeente

Grond is in het Oude Testament de grondstof waar de mens uit gemaakt wordt en de plek waarnaar mensen weer terugkeren (Genesis 3,19). Vruchtbare grond is er verbonden met de belofte van zegen van de Eeuwige (Exodus 3,8), het is de weg waarlangs God mensen voedt (Psalm 104, 10-15). Grond wordt door de Eeuwige toegewezen aan mensen, zij ontvangen grond van God (Leviticus 25,23). Ook als grond moet worden verkocht, moet die na maximaal 70 jaar terugkeren naar de oorspronkelijke eigenaar (Leviticus 25). Voor de bewerking van de grond en de omgang met de oogst bevat de Thora tal van aanwijzingen, waarin eerbied voor de grond weerspiegeld wordt (zie diverse passages in Deuteronomium 22-25). Grond is in het Oude Testament ook getuige van onrecht tegen mensen, dieren en planten (Deuteronomium 4,26; 32,1, Jesaja 1,1). Rust en vrede vormen het perspectief van de schepping, vandaar dat iedere zevende dag, ieder zevende jaar en elk 70ste jaar er rust moet zijn voor mens, dier en grond. Daarin komt ook de afhankelijkheid van de Eeuwige als schenker van vruchtbaarheid en voorspoed naar voren.

Hoewel in de taal van het Nieuwe Testament wel veel gebruik gemaakt wordt van beelden die met grond te maken hebben (er worden talenten in gestopt en weer uitgehaald, er wordt gezaaid en geoogst en God wordt gepresenteerd als de Heer van de wijngaard die loonwerkers inzet), speelt grond in het Nieuwe Testament een veel minder

grote rol dan in het Oude Testament. Na het aloude verbond van God met het volk Israël, waar het beloofde land (een concreet stuk grond) een cruciaal onderdeel van uitmaakt, wordt in de evangeliën verhaald van een nieuw verbond: dat in Jezus Christus. Tijdens zijn leven en werk verkondigt en getuigt hij van het koninkrijk van God, dat niet gebonden is aan een specifiek stuk grond, maar zichtbaar wordt waar over de hele wereld Gods liefde en de belofte van bevrijding gestalte krijgen, ook in hoe mensen met elkaar en hun omgeving omgaan. Dat is goed nieuws voor alle mensen (vgl. Mattheus 28:19); de exclusieve binding aan het volk Israël en het beloofde land wordt door Jezus verbreed en het koninkrijk kan nu op elk denkbaar grondgebied gestalte krijgen, ook in het Friesland van Lebuinus (zie 1.1). Intussen wordt daarmee de lijn van het Oude Testament niet uitgeschakeld, maar getransponeerd: de verwachting van het koninkrijk gaat niet over de hemel, maar over de nieuwe aarde, en de beelden die daarvoor gebruikt worden, zijn nog altijd die van een boom die vruchten geeft. Waar de oudtestamentische achtergrond werd vergeten, werd vergeestelijking vaak de praktijk – met schade voor mensen en voor de grond.¹⁸

Dat de Bijbelboeken vol staan met agrarische begrippen en metaforen wordt door bijbelwetenschappers verklaard uit hun ontstaansgeschiedenis: ze zijn ontstaan in een periode waarin zich de omwenteling voltrok van een samenleving van jagers-verzamelaars naar een 'sedentaire' leefwijze. Met het opkomen van akkerbouw en veeteelt ontstonden permanente dorpen, bevolkingsgroei en sociale ongelijkheid. In dat leven en in die context verschijnt God en openbaart zich aan mensen: de grond is een door God zelf gegeven vindplaats van geloof. Des te opmerkelijker is het dat, ondanks de alomtegenwoordigheid ervan in de Bijbel, de waarde van grondnoties momenteel vooral in historische of geestelijke zin worden opgevat. Met concrete grond is de geloofsbeleving van christenen in Nederland doorgaans niet of nauwelijks verbonden. Dat doet ook iets met de eredienst van de gemeente, de christelijke liturgie, wanneer die wordt gevierd. Liturgische taal over grond – bijvoorbeeld "Geef ons vandaag ons dagelijks brood" en bij de uitvaart "Stof bent u en u zult tot stof terugkeren" – blijft vaak metaforisch, omfloerst en wordt vergeestelijkt: wanneer 'de aarde' in de eredienst wordt genoemd, gaat het vaak om 'heel de aarde', en dient die als inspiratiebron of decor (zie 4.2.4). Kerkgangers leggen doorgaans niet gemakkelijk het verband met de opbrengst van de concrete akker en de inzet van de boer en de molenaar die het avondmaalsbrood voortbrengen. Grond is als concreet theologisch thema, door deze vergeestelijkte benadering, als theologisch begrip in de vergetelheid geraakt

*Kerkhof van de voormalige
Hervormde Kerk te Niawier*

Concreet en lokaal omgaan met grond

Grond is met recht een theologisch begrip, omdat de kerk in Nederland er voor haar ontstaan en voortbestaan afhankelijk van is geweest, en soms nog is. Vanaf de stichting van de eerste parochies tot ver in de achttiende eeuw was grond en grondbezit de kurk waarop de kerk dreef. De geestelijken (eerst priesters, later predikanten) en ook kosteren konden met de opbrengsten van de grond in hun onderhoud voorzien. Het bouwen, uitbreiden en onderhouden van kerkgebouwen, het kopen van kaarsen en andere benodigdheden voor het vieren van de liturgie werd in hoge mate uit pachtopbrengsten bekostigd. Deze dimensie heeft weinig tot geen aandacht van theologen en historici gekregen. Handboeken kerkgeschiedenis reppen er niet over. Dat grond ook voor de kerk een realiteit is waarmee sociale en economische relaties gemoeid zijn, is daarmee voor veel christenen uit beeld verdwenen.

Voor kerkrentmeesters en diakenen geldt dat vaker niet: hun boekhoudingen getuigen van de betekenis van de grond voor het kerkelijk bedrijf en de diaconale betrokkenheid, soms al eeuwenlang. De grond van kerken en hun grondpraktijken zijn ook vandaag de dag deel van het getuigenis van de kerk en daarom zijn het vormen van geloof en theologie-beoefening. Dat kerken worden gebouwd op grond, dat er tuinen omheen zijn, of ook kerkhoven en parkeerplaatsen en dat kerken soms verder weg gelegen grond bezitten (die aan boeren wordt verpacht, of diaconale moestuinen) is niet per ongeluk: het zijn besluiten die kerken hebben genomen op grond van wat zij belangrijk vonden of vinden en dus wat hun getuigenis is in deze wereld.

Vanwege de noodzaak om klimaat- en ecologische problemen concreet en contextueel te verstaan, beperken we ons in ons onderzoek tot grondkwesties in Nederland (met bijzondere aandacht voor natuur en landbouw). We richten ons bijvoorbeeld ook niet op de geschiedenis van onze koloniale omgang met grond, die er zeker ook is, noch op woningnood: niet omdat die onderwerpen geen onderdeel zouden (kunnen) uitmaken van het getuigenis van de kerk, maar omdat goed onderzoek ook altijd om focus vraagt. Binnen onze focus op concrete grond in het hier (Nederland) en nu onderzoeken we de relatie tussen geloof en grond wel breed: van geloven op het boerenerf en het bidden voor koeien, tot het verpachten van kerkelijke gronden en de vraag of dat een geloofszaak is of niet, en de theologische bezinning op het materiële in de eredienst.

Breed onderzoek, diverse onderzoeksgemeenschap en gedeelde waarden

Een van de aanleidingen voor een onderzoek dat zich richt op een verantwoorde, contextgevoelige en belichaamde theologische visie ten aanzien van grond is al genoemd: de grote theologische diversiteit in Nederlandse kerken en het bredere sociaal-culturele en politieke landschap waarin breuklijnen en spanningen tussen verschillende sociale en/of politieke groepen dieper en groter zijn dan voorheen. Die diversiteit en verschillen kenmerken ook ons onderzoeksteam (in enge en brede zin); in zekere zin functioneert het project daarmee als een proeftuin.

De elf academische onderzoekers in en rond het projectteam ondervinden dag aan dag, week aan week, wat het betekent om grond als gemeenschappelijk beginpunt te nemen voor theologiebeoefening. Wat we delen, te midden van alle verschillen, is onze protestantse achtergrond en de overtuiging dat theologie ertoe doet. Maar onderling verschillen we van elkaar en kijken we verschillend naar de grond: we hebben niet allemaal de Nederlandse nationaliteit en het Nederlands is niet voor elk teamlid de moedertaal; sommigen groeiden op het platteland op, anderen in de stad; onze kerkelijke achtergronden variëren van vanouds Nederlands-hervormd, gereformeerd en luthers, tot gereformeerd vrijgemaakt, christelijk gereformeerd en Nederduits-gereformeerd (Zuid-Afrika). We zijn thuis in verschillende vakgebieden, variërend van land- en watermanagement, religiewetenschappen en filosofie, tot systematische theologie en praktische theologie. Ook staan we op verschillende sporten van de wetenschappelijke ladder, met de bijkomende verschillen in machtsposities. We zijn betrokken bij verschillende deelprojecten en werken daardoor altijd interdisciplinair. Hoewel we ons met hetzelfde theologische project bezighouden, leggen we door dit alles heel verschillende accenten en vinden we verschillende dingen belangrijk. En hoewel we ons richten op onze gezamenlijke opbrengst en doel en ons hebben toegelegd op het samen schrijven van één rapport, kunnen door dit alles onze teamdiscussies heel stevig zijn. Zo leren we zelf wat het is om met diversiteit om te gaan (en soms ook: het met die verschillen te moeten uithouden). Dat we van elkaar weten dat de grond een gedeeld *concern* is, is een basis waarop we kunnen terugvallen.

Daarnaast hebben we er van meet af aan op ingezet om samen te werken met een bredere kring van betrokkenen: mensen buiten de academie. We doen dat vanuit het besef dat ook daar veel (praktische en theoretische) kennis en ervaring aanwezig is ten aanzien van grond, of het nu gaat om agrariërs, pachters en rentmeesters, of kerkelijke adviseurs, kerkrentmeesters, diakenen, of gemeenteleden in liturgiegroepen en werkgroepen Groene Kerk, predikanten en pastoraal werkers. Al deze experts treffen we in de verschillende deelprojecten en in onze klankbordgroep. Ook hier is er het besef dat ieder op een eigen manier bezorgd en betrokken is bij grond en vindt dat die grond er hoe dan ook toe doet vanuit het perspectief van geloof. Dat gedeelde besef houdt deze gemeenschap bij elkaar.

Zowel het wetenschappelijke team als de bredere kring van experts zijn in onze ogen dan ook van theologische betekenis: we vormen op onze eigen manier een deel van de gemeenschap van gelovigen. Dit beïnvloedt direct onze manier van werken. Want dat de belangstelling of goede zorg voor grond een gedeeld beginpunt is, wil niet zeggen dat er geen momenten zijn dat het 'knettert' (waarbij de uitkomst ongewis is) of dat volhouden niet lastig kan zijn. In het team vallen we dan terug op de waarden die we bij aanvang van het project geformuleerd hebben, waarvan we vermoeden dat die ook breder de omgang met grond en het gesprek daarover kunnen dienen:

1. *Luisteren is cruciaal.* Net als je ervan bewust zijn dat een ander jouw normatieve uitgangspunten mogelijk niet deelt en dat dat mag. Daardoor kan een relatie ontstaan die 'het houdt', ook als zich op zeker moment verschillende (mogelijk onverenigbare) zienswijzen aandienen. Dit is in zekere zin een oefening in nederigheid: elkaar proberen te overtuigen werkt als uitgangspunt doorgaans minder goed, wat beter werkt is bij jezelf blijven en aangeven wat jou motiveert, wat jou raakt en wat er voor jou op het spel staat. Open vragen stellen aan diverse mensen die in andere contexten bij grond betrokken zijn, is hier onlosmakelijk onderdeel van.
2. *Alle stemmen tellen.* Niemand wordt uitgesloten van het gesprek (in tegenstelling tot wat in ecotheologisch onderzoek wel voorkomt: dat bepaalde stemmen of visies op voorhand worden gediskwalificeerd. Het luisteren is een doel in zichzelf: we willen beginnen bij 'wat er is' en dus ook tegenstemmen en hun contexten serieus nemen (omdat theologen ook stem geven aan opvattingen die weinig ruimte krijgen in het publieke debat). En we willen anderen helpen luisteren naar elkaar, naar de grond, naar God. Daarom delen we wat we leren en horen (en brengen we dat in dit rapport in kaart).
3. *We hebben zelf iets te bieden.* Bij al het voorgaande komt ook het feit dat we als theologen geen neutrale positie innemen: we gaan ervan uit dat er in het algemeen een onverbondenheid (of vervreemding) is ontstaan in onze relatie met de grond en daarmee ook die met de Schepper. We zoeken (o.a. in dit rapport) die onverbondenheid onder woorden te brengen en we vinden het belangrijk dat theologie een eigen stem ontwikkelt ten aanzien van grond. Dat is een normatief uitgangspunt dat echter niet haaks staat op het voornoemde luisteren, maar daarmee samengaat. Het spreekt voor zich dat dat niet altijd lukt, maar we proberen elkaar voortdurend 'erbij te houden'.

1.5 Urgentie

Er is dus alle reden om grond, in al zijn concreetheid, als een voluit theologisch thema te zien. Die concreetheid heeft ook biologische en ecologische facetten: grond is van fundamenteel belang voor het leven op onze planeet. De conditie van de grond is door klimaat- en ecologische veranderingen zorgwekkend, ook in Nederland, en maatschappelijk gezien reden tot zorg. Dat maakt grond niet alleen een relevant, maar ook een urgent theologisch thema.

Voor het leven op aarde is de grond cruciaal. Grond bestaat uit mineralen, organisch materiaal (bacteriën, schimmels, wormen en insecten, microben, wortels van planten en materiaal dat bijdraagt aan ontbinding, zoals plantenresten en dierlijk afval), maar ook gassen en water. Bijna twee derde van alle levende organismen leeft in de grond en grond brengt 95% voort van al het voedsel wereldwijd. De grond is dus niet een dood of levenloos 'ding', de grond leeft: in een theelepel gezonde grond zitten meer micro-organismen dan er mensen zijn op aarde.¹⁹ Dit ecosysteem – een gemeenschap van levende organismen²⁰ – is onmisbaar voor het leven van planten, dieren en mensen. Een gezonde bodem is dan ook essentieel: die zuivert de grond, doordat micro-organismen schadelijke stoffen afbreken of omzetten, waarmee gewassen beschermd worden, die functioneert als een spons die water opneemt dat nodig is voor het leven van dit ecosysteem, vormt een buffer om water (tijdelijk) vast te houden en een snelle afvoer (bijvoorbeeld bij hoogwater) te vertragen, die slaat stikstofverbindingen op die nodig zijn voor de groei

van planten en is de basis voor de gezondheid van levende wezens: een gezonde bodem levert gezond voedsel en draagt dus bij aan fysieke gezondheid.²¹

De realiteit is dat, door klimaat- en ecologische veranderingen, het er met de grond niet goed voor staat. In 2024 was in Europa 60-70% van de grond in slechte conditie: er is verlies van biodiversiteit (die juist nodig is om problemen 'op te lossen'), sprake van bodemverdichting, verzilting en bodemerosie, ook in Nederland.²² Deze ontwikkelingen vormen een directe bedreiging voor het functioneren van het hele ecosysteem en daarmee ook van (de gezondheid van) het voedsel en water en de lucht waar mensen, maar ook dieren en planten van leven. De huidige, zorgwekkende conditie van de grond bedreigt daarmee ook de agrarische productiviteit en de resistentie van planten tegen ziekte en concrete stukken grondgebied die als 'natuur' zijn aangemerkt.

Grond als verwaarloosd thema

Intussen is wereldwijd en ook in de Nederlandse politiek de conditie van de grond een verwaarloosd thema: oorlog en vrede, asiel en migratie, koopkracht en ondernemersklimaat staan hoger op de politieke agenda en het coalitie-akkoord uit 2026 maakt vooral schoon water en het beschermen van drinkwater (overigens terecht) tot een speerpunt. Het stikstofprobleem, dat wel gaat over de kwaliteit van de grond, over het behoud van natuur en de toekomst van de landbouwproductie, staat intussen wel al jaren op de agenda. Echter, telkens opnieuw begint de discussie niet bij de kwaliteit van de grond, maar bij het onderzoeken van mogelijkheden om onder de eigen wettelijke normen uit te komen. De politieke impasse houdt de landbouw in een houdgreep en veroorzaakt schrijnende onzekerheid bij agrariërs over hun toekomst. Een duurzame oplossing wordt niet gevonden.

Het is niet overdreven te stellen dat het landbouwbeleid al veel langer ontoereikend is. Nadat Sicco Mansholt in 1945, te midden van de zichtbare schade van oorlog (met meer dan 20.000 doden in de hongerwinter van 1944), aantrad als minister van Landbouw, Visserij en Voedselvoorziening, ontwikkelde hij zich tot de hoofdrolspeler van het herstel en de opschaling van de voedselvoorziening, eerst in Nederland en later in Europa. Hij bevorderde een landbouwbeleid dat de productiviteit van voedsel op Nederlandse bodem op ongekennde wijze verhoogde, door mechanisatie, rationalisatie en technologische innovaties. Nederland veranderde schaarste in overvloed en nam sindsdien een leidende positie in op het gebied van efficiënte productie van plantaardig en dierlijk voedsel. Zodra zichtbaar werd dat deze ontwikkeling ook allerlei negatieve effecten heeft, volgde, in een poging deze problemen te beteugelen, het ene beleid het andere op. Boerenbedrijven, jarenlang gestimuleerd tot schaalvergroting, hebben forse financiële investeringen gedaan (de bouw van grote, nieuwe stallen en aanschaf van grote machines). Vanwege de financiële verplichtingen die zij daarmee zijn aangegaan zijn ze niet wendbaar: hun ruimte om te reageren op het snel wisselende landbouwbeleid is beperkt, met alle frustratie van dien (die een deel van de beroepsgroep uitte door te protesteren, bijvoorbeeld in 2022). Door de focus op klimaat- en ecologische problemen, in politiek en beleid van de afgelopen decennia, zijn boeren verwaarloosd. Het resultaat is dat agrariërs en 'natuur', in elk geval in de beeldvorming, op wonderlijke wijze tegenover elkaar zijn komen te staan; de beroepsgroep geeft ook aan te lijden onder negatieve beeldvorming. Dit alles maakt grond niet tot een sexy onderwerp, eerder tot een hoofdpijndossier.

Akker met aardappelplant

Risico's van grond als thema

We hebben grond als belangrijk en urgent theologisch thema geïntroduceerd, maar er kleven ook risico's aan de keuze voor grond. We zijn ons daarvan bewust en vinden het belangrijk ze te benoemen.

Het eerste risico is dat grond, hoewel die juist de mogelijkheid biedt om klimaat- en ecologische veranderingen concreet en lokaal te onderzoeken, toch weer een abstracte categorie wordt. Dat risico op abstractie is onvermijdelijk in een groot onderzoeksproject met verschillende deelprojecten als dit: we spreken tijdens de bijeenkomsten van het onderzoeksteam vaak over 'de grond', simpelweg omdat we in verschillende deelprojecten verschillende concrete categorieën grond onderzoeken, maar ook omdat we over ons onderzoeksonderwerp als geheel moeten kunnen spreken. Dat betekent dat elke onderzoeker steeds de vertaalslag moet (kunnen) maken van de concrete grond die in een deelproject primair aan de orde is (en daarbinnen ook weer verschillend: we kijken bijvoorbeeld naar pachtgronden, waar sommige kerken en diaconieën veel van hebben en andere weinig tot geen) naar het abstractere spreken over grond, en andersom ("Geldt wat we nu over grond in het algemeen zeggen ook voor de concrete grond waar ik me in mijn deelproject mee bezig houd?"). Door deze vertaalslagen voortdurend beide kanten op te maken, proberen we het risico dat grond te veel een abstractum wordt, ook voor de mensen met wie we in het veld samenwerken, te tackelen.

Een tweede gevaar is verbonden aan de keuze voor grond als theologisch thema. Grond roept al snel ook associaties op van volk, zeden, gewoonten, eigenheid en dat wekt direct theologische argwaan, wanneer er noties van vruchtbaarheid meekomen (bijvoorbeeld in het spreken over bodemgezondheid) of door het risico dat de aarde of de natuur vergoddelijk wordt. Dat staat op gespannen voet met het gegeven dat het christendom geen natuurreligie is: de natuur is weliswaar vindplaats van God, maar de natuur brengt uit zichzelf niet het heil voort. We zijn ons van dit risico bewust en vermoeden zelfs dat (westerse) theologen na de Tweede Wereldoorlog om deze reden met een boogje om grond als theologisch thema heengelopen zijn, omdat de verschrikkingen die de nazi-ideologie hebben voortgebracht geënt waren op een onheilzame verbinding van een volk (Blut) met de grond (Boden). Maar als, uit vrees dat deze risico's werkelijkheid worden, de grond als een van de belangrijkste 'actoren' in klimaat- en ecologische problemen niet van theologische reflectie mag worden voorzien, dan wordt daarvoor een hoge prijs betaald. Het betekent dat theologie aan betekenis verliest, omdat er *no go areas* voor de discipline worden aangewezen en er geen taal kan worden ontwikkeld voor een verantwoorde omgang met grond. Dat heeft negatieve gevolgen: het ontnemt de theologie in de eerste plaats de mogelijkheid een eigen stem te laten horen in het gesprek over de omgang met grond en dus ook de mogelijkheid zich kritisch te verhouden tot andere (bijvoorbeeld economische, ecologische of politieke) stemmen. En het betekent dat de theologie zich niet kan bezighouden met een realiteit, namelijk klimaatverandering, waar driekwart van de burgers in Nederland (christenen niet anders dan de rest van de populatie²³) zich grote zorgen over maakt. Dat zou een relevantieverlies voor de theologie betekenen, die geroepen is om wetenschap, kerk en samenleving te dienen.

Een derde en laatste risico is dat, met de focus op grond en de aandacht voor de concrete materie, we in de valkuil stappen te denken dat de grond uitsluitend materieel is. Maar grond is, net als alle materie, altijd ingebed in een verhaal. Grond is de landbouwgrond die eeuwen geleden aan de patroonheilige van de kerk geschonken is en waar een kerkelijke gemeente of diaconie om die reden zuinig op is, of het is grond waarop een agrariër intensieve akkerbouw uitoefent vanuit het idee dat rentmeesterschap vraagt om uit de goede grond die God gegeven heeft te halen wat erin zit. De valkuil is te dualistisch te denken en grond als zuivere materie te beschouwen. In grond komen het geestelijke en het materiële bij elkaar en de vraag is dus altijd: in welk verhaal verschijnt de grond en op welke manier?

In het project zijn we ons voortdurend bewust van deze risico's, die in het denken van onderzoekers kunnen kruipen, of in praktijken postvatten. We denken dat het samenwerken en samenbrengen van verschillende bronnen van theologie elkaar kunnen bevragen.

1.6 Werkwijze

De centrale vraag van project Grond wordt onderzocht en toegespitst in verschillende deelprojecten: rond boeren met een christelijke achtergrond, rond de lokale theologie van kerkelijke gemeenten, rond de omgang van kerken en diaconieën met pachtgronden, rond het ontwikkelen van nieuwe taal voor grond en rond de geschiedenis van het grondbezit van kerken (achter in het rapport zijn hiervan uitgebreidere beschrijvingen te vinden). Op basis van de opbrengsten van onderzoek in deze verschillende projecten beantwoorden onderzoekers aan het eind van het project, in 2028, met elkaar de vraag wat kwaliteiten zijn van een theologische visie ten aanzien van grond die christenen en geloofsgemeenschappen in Nederland kunnen gidsen.

Wie echter wil kunnen gidsen, moet eerst het terrein goed leren kennen: hoe staat het ervoor en hoe is dat zo gekomen? Dit rapport, dat de eerste fase van het onderzoeksproject afsluit, biedt daar een antwoord op. We presenteren een terreinverkenning van de relatie tussen geloof en grond. Deze verkenning is gebaseerd op zowel een groot kwantitatief onderzoek dat we in 2024 met het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) uitvoerden naar de houding, het gedrag en de veranderbereidheid van burgers als het gaat om klimaat (met bijzondere aandacht voor de rol van religie), als het kwalitatief-empirische onderzoek en het literatuuronderzoek dat we in de deelprojecten hebben verricht. Vervolgens vouwen we in de hiernavolgende hoofdstukken een landkaart open met daarin drie knooppunten van wegen: grondbezit (hoofdstuk 2), grondrelaties (hoofdstuk 3) en grondwoorden (hoofdstuk 4). We brengen theologische posities, concepten en praktijken in kaart die we hebben aangetroffen bij diverse christenen en christelijke geloofsgemeenschappen in Nederland. In het slothoofdstuk bieden we daar verklaringen voor, brengen we knelpunten onder woorden en sluiten we af met noties die we in onze rugtas meenemen voor in de gidsende fase van het onderzoek: wat kansrijk en wat belemmerend lijkt om te komen tot elementen die bijdragen aan een verantwoorde theologie ten aanzien van grond (hoofdstuk 5).

Noten

- 1 Dirk Otten, *Terug naar de ware Lebuinus. Hoe de evangelisator van Saksenland vanaf de IXe eeuw werd beschreven, vereerd en miskend*. Deventer Kopstukken II (Deventer Universitaire Pers, 2010), 22-27, hier 25.
- 2 Radboud, *Ecloga de uirtutibus Lebuini presbyteri*, vertaald naar het Nederlands door Hugo van Rijn, 'De H. Liafwinus', Batavia Sacra (Christianus Vermey, 1715): 472-482, hier 478. <https://archive.org/details/bataviacsacra00heusgoog/page/477/mode/1up>.
- 3 Otten, *Terug naar de ware Lebuinus*, 25.
- 4 Paul Post, Rituelen. *Praktijk en theorie in kort bestek* (Uitgeverij Parthenon, 2021), 25. Zie ook Paul Post, 'Ritualiteit: begrippen en dimensies', in *Ritueel bestek. Antropologische kernwoorden van de liturgie*, red. Marcel Barnard en Paul Post (Uitgeverij Meinema, 2001), 33-41, hier 34-35.
- 5 Bojana Večkalov, Sandra J. Geiger, František Bartoš, et al. 'A 27-country test of communicating the scientific consensus on climate change.' *Nature Human Behaviour* 8 (2024): <https://doi.org/10.1038/s41562-024-01928-2>.
- 6 Maroesjka Versantvoort, Mirella Klomp, Millie Elsen, et al., *Tussen duurzaam denken en duurzaam doen. Houding, gedrag en veranderbereidheid van religieuze en niet-religieuze Nederlanders als het gaat om klimaat* (Sociaal en Cultureel Planbureau en Protestantse Theologische Universiteit, 2024), 27.
- 7 Versantvoort, Klomp, Elsen, et al., *Tussen duurzaam denken en duurzaam doen*, 28.
- 8 Donella H. Meadows, Dennis L. Meadows, et al., *Rapport van de Club van Rome: De grenzen aan de groei* (Het Spectrum NV, 1972/2008).
- 9 Kees Tinga (red.), *Ongekende jaren. Een overzicht van 35 jaar Kerk en Milieu*. Oecumenische Beziinning (Raad van Kerken in Nederland, 2021).
- 10 Carola Dahmen. 'And it was not good anymore. The Ecofeminist Theologies of Sallie McFague and Catherine Keller and the Dialectical Theologie of K.H. Miskotte. A Systematic-Theological Research.' (PhD Thesis, Protestantse Theologische Universiteit, Skandalon, 2024). Eva van Urk, 'The Imago Dei in a Time of Mass Extinction: Rediscovering the Spiritual Value of Biodiversity' (PhD thesis, Vrije Universiteit Amsterdam, 2025), <https://doi.org/10.5463/thesis.992>.
- 11 Trees van Montfoort, *Groene theologie* (Skandalon, 2019), 19-43. Paus Franciscus, *Encyclical Letter Laudato Si' of the Holy Father Francis on Care for Our Common Home* (Libreria Editrice Vaticana, 2015), <https://archive.org/details/encyclicalletter0000fran>.
- 12 Dit zijn onder andere Groene Kerken, A Rocha (met daarbinnen Climate Stewards), Micha Nederland, Christian Climate Action, Tearfund, Groen Geloven, Stichting Genoeg om te leven, Laudato Si' Nederland, Beraadgroep Duurzaam Samenleven van de Raad van Kerken in Nederland, Kerk in Actie van de Protestantse Kerk in Nederland en, breder dan alleen christelijk, de interreligieuze Klimaat & Geloof Groep.
- 13 Het huidige relatieve gebrek aan betrokkenheid bij dit vraagstuk verschilt aanzienlijk van de beweging en het grote elan waarmee Nederlandse kerken in de jaren 80 en 90 van de vorige eeuw, mede in het spoor van hun reacties op het rapport Grenzen aan de groei van de Club van Rome uit 1972, werk gemaakt hebben van het Conciliair Proces voor gerechtigheid, vrede en heelheid van de schepping (met onder andere twee nationale oecumenische 'kerkendagen' in 1989 en 1992 waar telkens een kleine 20.000 christenen op afkwamen). Na deze periode is het onderwerp in de marge van de kerkelijke agenda's verzeild geraakt. De huidige aandacht van Nederlandse kerkgenootschappen staat ook in schril contrast met bijv. Duitsland, waar *Der Evangelische Dienst auf dem Lande* (EDL, met twintig aangesloten *Evangelische Landeskirchen*) de dienst van 'de kerk in landelijk gebied' vertegenwoordigt, en de stem van kerken in landelijk gebied laat horen bij de kerkelijke instituties, de Duitse staat en in het publieke domein. Sinds 2018 brengt de EDL met name de vaak vergeten maar belangrijke factor van de agrarische context van kerk en geloven in landelijk gebied naar voren. De EDL werkt o.a. samen met *Evangelischen Werk für Diakonie und Entwicklung* (EWDE), *Katholische Landvolkbewegung* (KLB), *Deutschen Bauernverband* (DBV) en *Deutschen Landfrauenverband* (DLV). Het geeft een eigen tijdschrift uit, *Kirche im ländlichen Raum*, en organiseert jaarlijks een conferentie. De EDL ondersteunt de landbouwsector, met name door eigenaars geleide agrarische familiebedrijven bij de uitdagingen die op hen afkomen, onder andere door hun dialoogvaardigheden te verbeteren en, bij de opgaven waar klimaatverandering, teloorgang van biodiversiteit en gezonde voeding hen voor stellen, de (soms strijdige) economische, ecologische en sociale belangen met behulp van christelijke ethiek uit te balanceren. Zie https://www.kilr.de/wp-content/uploads/EDL_Grundlagenpapier_HP.pdf waar (op p. 3) ook een heldere visie verwoord is op wat de landbouw van de toekomst volgens de EDL moet zijn: ecologisch, economisch en sociaal duurzaam, een door boeren zelf bepaalde beloning voor ingebrachte productiefactoren, levenskwaliteit die overeenkomt met vergelijkbare beroepsgroepen en een oriëntatie op en integratie van gemeenschappelijke maatschappelijke waarden door constructieve dialoog met de samenleving.
- 14 Klomp identificeert de dichotomie tussen het geestelijke en het stoffelijke die in de Verlichting ontstond als de oorzaak van deze dieptestructuur. Mirella Klomp, 'Stof tot nadenken. Geloof in materie en de taak van de praktische theologie' (inaugurale rede, PThU, 2025), 5-8.
- 15 Klomp, 'Stof tot nadenken', 38.
- 16 Klomp, 'Stof tot nadenken', 39.
- 17 Jaap de Graeff et al., 'De bodem bereikt?!' (Raad voor de leefomgeving en infrastructuur, 2020): https://www.rli.nl/sites/default/files/advies_de_bodem_bereikt_-_def.pdf.
- 18 Sam Janse, 'De grondtoon van de Schrift in Psalm 37. Een agrarische lezing', *Met Andere Woorden* 42, nr. 2 (2023): 19-32. <https://www.debijbel.nl/wereld-van-de-bijbel/met-andere-woorden/maw/de-grondtoon-van-de-schrift-in-psalm-37-een-agrarische-lezing>.
- 19 'Why do soil microbes matter?' UK Centre for Ecology & Hydrology, <https://www.ceh.ac.uk/our-science/case-studies/case-study-why-do-soil-microbes-matter>.
- 20 FAO, ITPS, GSBI, CBD en EC, *State of knowledge of soil biodiversity - Status, challenges and potentialities*, Report (Food and Agriculture Organization, 2020), 38, <https://doi.org/10.4060/cb1928en>.
- 21 Heinrich-Böll-Stiftung en Think Tank for Sustainability, *Soil Atlas 2024* (2024), 10, https://eu.boell.org/sites/default/files/2024-11/soil-atlas2024_web_20241112.pdf.
- 22 'Soil Monitoring Law', European Union, 2025, https://environment.ec.europa.eu/topics/soil-health/soil-monitoring-law_en.
- 23 Versantvoort, Klomp, Elsen, et al., *Tussen duurzaam denken en duurzaam doen*, 28.

2

Grondbezit

2.1 Inleiding

“Van de HEER is de aarde en alles wat daar leeft, de wereld en wie haar bewonen.” Deze lofzegging uit Psalm 24 heeft in de geschiedenis van het christendom feitelijk ook als een claim gefunctioneerd. Wie deze woorden in de mond neemt, beaamt niet alleen dat God het eerste en het laatste woord heeft, het voor het zeggen heeft op de aarde. Het psalmvers stelt ook dat ‘alles’ van God is, dat wil zeggen: ook dat wat wij bezitten. In de wetenschap dat kerken in Nederland landbouwgrond, begraafplaatsen en (pastorie)tuinen bezitten en dat individuele christenen ook allerlei soorten grond in eigendom hebben, is het zinnig en nodig dat we in deze terreinverkenning eerst in kaart brengen hoe deze belijdenis het theologisch denken over grondbezit op spanning zet. Dit hoofdstuk richt zich eerst op kerkelijk grondbezit (2.2) en de historische ontwikkeling daarvan, omdat daarin deze spanning exemplarisch naar voren komt. Daarna verbreden we het perspectief en bespreken we enkele concepten en beelden die voor theologische reflectie op grondbezit belangrijk zijn (2.3). In het volgende hoofdstuk komt uitvoeriger aan de orde wat er in dat grondbezit meekomt aan relaties, maar het is onvermijdelijk dat we een deel van deze complexiteit ook hier al aanstippen.

De relativisering van het eigen bezit ten overstaan van God kan bevrijdend zijn: Gods betrokkenheid op de aarde gaat ons bevattingvermogen en ons handelen te boven. Tegelijk is daarmee niet alles gezegd. Kerkrentmeesters en diakenen die verantwoordelijkheid dragen voor materiële goederen weten doorgaans dat er meer nodig is dan relativiseringsvermogen. Het bezit en beheer van bijvoorbeeld landbouwgrond, een begraafplaats of een tuin, hangt doorgaans samen met het voortbestaan van een kerkelijke gemeente en het onderhouden van goede contacten met pachters en met de dorpsgemeenschap. Een diaken in een Protestantse Gemeente merkte in dat verband op: “Wij spelen als grondeigenaar een rol in deze omgeving en dat brengt ook verantwoordelijkheid met zich mee.”²⁴ Een kerk die grond bezit, bezit die grond niet uitsluitend voor zichzelf en grondbezit gaat over meer dan alleen financiële vraagstukken: er zijn allerlei sociale, culturele en juridische dimensies die een rol spelen. Om in die complexiteit adequaat beleid te kunnen maken en goede besluiten te kunnen nemen is kennis van deze verschillende dimensies onontbeerlijk. Dat is een van de inzichten die uit ons onderzoek tot nu toe opkomt.

Het onderzoek dat we ten aanzien van grondbezit verricht hebben, heeft verschillende dimensies. Relevante historische gegevens met betrekking tot grondbezit hebben we verzameld, geordend en theologisch geïnterpreteerd, zodat kerk en theologie meer zicht krijgen op de eigen geschiedenis en het gewicht dat grondbezit daarin heeft. Besef van de eigen (collectieve) biografie kan gemeenschappen helpen om de verhouding tot de lokale grond onderdeel te maken van hun eigen identiteit. In samenhang met deze historische aanpak hebben we systematisch-theologisch gereflecteerd op juridische, relationele en theologische dimensies van grondbezit. Daarmee richten we ons op de actuele situatie.

2.2 Geschiedenis van kerk en grondbezit

Het vooronderzoek naar kerken en pacht dat Thijs Tromp in 2024 verrichtte onder diakenen en kerkrentmeesters van gemeenten behorend tot de Protestantse Kerk in Nederland die landbouwgrond bezitten én deel uitmaken van het netwerk van Groene kerken, heeft belangrijke impulsen gegeven aan nieuwe denkrichtingen binnen het project Grond.²⁵ Zo werd duidelijk dat kennis van de geschiedenis van het kerkelijk grondbezit bij degenen die de grond beheren vaak slechts beperkt aanwezig is. Wel is er behoefte aan deze kennis, want de voorwaarden waaronder grond in bezit van de kerk is gekomen bepalen welk doeleinde de grond heeft en of de verzorging ervan bij kerkrentmeesters dan wel bij diakenen ligt. Men heeft vermoedens over de herkomst, bijvoorbeeld dat de ruilverkaveling (in de tweede helft van de twintigste eeuw) ermee te maken heeft en dat legaten van kerkleden een grote rol spelen, maar wanneer welke grond dan is nagelaten weet men dikwijls slechts in enkele gevallen. Uit het vooronderzoek komen ook verschillen tussen kerkelijke gemeenten naar voren; niet overal speelt grondbezit op eenzelfde manier een rol. Met name bij het samengaan of fuseren van gemeenten zijn cultuurverschillen opgemerkt: in voormalige Nederlands-Hervormde gemeenten speelde grondbezit wel een rol en in Gereformeerde en Evangelisch-Lutherse kerken niet, of veel minder. Omdat ze gewend waren aan inkomsten uit grond waren hervormden minder bezig met het ‘inzamelen van geld’.²⁶

Het grondbezit van de gemeenten behorend tot de Protestantse Kerk in Nederland heeft een lange geschiedenis. In sommige gevallen gaat het terug tot de vroege middeleeuwen. De relatie tussen kerk en grond is fundamenteel: het stichten en onderhouden van kerken en het levensonderhoud van geestelijken was van meet af aan verbonden met het bezit van grond. Die afhankelijkheid van grondbezit heeft in feite tot halverwege de negentiende eeuw een grote rol gespeeld in het bestaan en functioneren van kerken. De zestiende-eeuwse reformatie lijkt daar nauwelijks iets in veranderd te hebben. Met het ontstaan van de Gereformeerde kerken ontstond in de negentiende eeuw een nieuw kerkmodel waarin afhankelijkheid van de grond niet of nauwelijks een rol speelde. Het collectief van de leden bekostigde de bouw of de aanschaf en het onderhoud van goederen en het levensonderhoud van hun predikanten. Dat model staat aan de basis van het huidige *Kerkbalans*, dat in Nederland door verschillende denominaties wordt gehanteerd voor de financiering van het gemeente- of parochieleven. Tegelijk is grondbezit niet verdwenen en vormt het voor tal van gemeenten een bron van inkomsten. We lichten hieronder enkele aspecten uit van de manier waarop het kerkelijk grondbezit in de Nederlandse context is gevormd.

Willibrord en grondbezit

De verhouding tussen grondbezit en geloof is in de Nederlandse kerkgeschiedenis van meet af aan ambivalent. Dat is al begonnen met Willibrord (†739) en zijn missie onder de Friezen. Om in te kunnen treden in een klooster in Ierland, verliet hij zijn familie en geboortegrond in Noord-Engeland. Deze stap kreeg een al net zo radicaal vervolg doordat Willibrord ook dat klooster in Ierland, waar hij was opgeleid, verliet en als zendeling op weg ging om alle volken te dopen en te leren zich te houden aan alles wat Jezus de leerlingen opgedragen had (Matteüs 28:19-20).

Terwijl in de Ierse spiritualiteit 'onthechting van de wereld' een belangrijke leidraad vormde, werd Willibrord in de lage landen een soort grootgrondbezitter. Dat is een opvallende paradox. Hij werkte nauw samen met de Frankische overheid en wist zo langs de Maas en de Rijn en tot in het huidige Luxemburg door het stichten van kerken en kloosters een duurzame materiële en sociale basis te leggen voor zijn zendingswerk. De grond en de boerderijen die hem daartoe in dit gebied geschonken werden, zouden de economische en sociale infrastructuur gaan vormen waar hij voor zijn missie op terug kon vallen.

Als het gaat om grondbezit was daarmee voor de eerste eeuwen van de kerk in de lage landen de toon gezet. Na Willibrord zouden onder anderen Willehad (†789) en Liudger (†809) in de noordelijke Nederlanden op een vergelijkbare manier te werk gaan. Ze investeerden in goede betrekkingen met regionale edelen, die kinderen aan hen toevertrouwden als leerlingen en grond en boerderijen schonken. De kerk die Willehad bijvoorbeeld in Holwerd stichtte, wijdde hij aan Willibrord. Deze kerk zou eeuwenlang eigendom blijven van de abdij van Echternach, die Willibrords nalatenschap beheerde.²⁷

De consequentie van toewijdingen aan heiligen was dat er een gelaagd eigenaarschap ontstond. Onder Frankische invloed werd dit gangbare praktijk. Met dat kerken aan heiligen en daarmee indirect aan God werden gewijd, gold de heilige als 'patroon' of eigenaar van kerk en grondbezit. Martinus van Tours was voor de Franken de patroonheilige bij uitstek; toewijding aan hem was de manier om duidelijk te maken dat dit bezit niet louter 'van ons' is. Door de manier waarop een heilige had geleefd en bijvoorbeeld met bezit was omgegaan – Martinus deelde zijn kleren met een arme – stelde zij of hij de claim dat onze werkelijkheid 'van God' is krachtig present in deze wereld. Het lokale grondbezit, toegewijd aan een heilige, deelde daarmee in die claim.

Voor en na de reformatie van de zestiende eeuw

Het was in de middeleeuwen slechts mogelijk een parochie te stichten als er boerderijen met bijbehorende grond 'gedoteerd' konden worden.²⁸ Deze voorwaarde maakt duidelijk dat lokale notabelen met hun bezit en expertise een belangrijke partner van de kerk waren en bleven: zij waren sleutelfiguren bij het stichten van kerken. Omdat de stichter van een parochie bovendien vaak namens de patroonheilige belangenbehartiger werd van het kerkelijk bezit, kreeg die sleutelrol ook institutioneel gestalte. Als belangenbehartiger kregen deze notabelen doorgaans zeggenschap over het aanvaarden van latere donaties en legaten.

In de periode na de reformatie bleef de lokale machtspositie van de notabele intact. Hij werd nu kerkvoogd genoemd, maar hield de verantwoordelijkheid voor het beheer van de goederen en mocht de predikant benoemen. In de rekeningenboeken van de kerk kon de term 'patroon' nog lang verwijzen naar het grondbezit waaruit het onderhoud van de kerk betaald werd. Maar referenties aan de patroon*heilige* lijken verdwenen te zijn. In die zin raakte het bezit van de kerk meer en meer 'geseculariseerd'.

Deze historische en juridische lijnen maken duidelijk dat grond en grondbezit al eeuwenlang van vitale betekenis zijn voor het bestaan van de kerk. Daarmee wordt begrijpelijk dat huidige kerkrentmeesters en diakenen graag hun grond behouden; in het 'systeem' van de kerk, zoals zich dat in de loop van eeuwen heeft gevormd, is grondbezit een waarborg voor een duurzaam bestaan.²⁹ De historische lijnen maken ook inzichtelijk hoe de omgang met kerkelijk bezit in de Nederlandse protestantse context een pragmatisch karakter heeft gekregen. Onze indruk is dat de middeleeuwse manier om theologisch na te denken over grondbezit na de reformatie geen vervolg heeft gekregen: met de heiligen verdween de theologische laag van kerkelijk grondbezit. Maar dat is een hypothese die om toetsing vraagt. Feitelijk weten we niet hoe protestantse gemeenten vanaf de zestiende eeuw inhoud hebben gegeven aan het feit dat zij grondbezitter waren. Maar door de historische achtergrond valt wel beter te begrijpen waar de figuur van de kerkrentmeester vandaan komt en dat het historisch gezien logisch is dat kerkrentmeesters vandaag over *Kerkbalans* gaan en het beheer en onderhoud van kerkelijke bezittingen. Inkomsten van de gemeente bestaan vandaag niet meer (alleen) uit de opbrengst van grondbezit, maar ook uit de geldelijke bijdragen die gemeenteleden schenken. Hoe je daar theologisch naar kunt kijken, is een vraag die om verdere exploratie vraagt.

Van kerkvoogd naar kerkrentmeester

Vanaf eind negentiende eeuw, parallel aan de opkomst van een democratische gezindheid in de samenleving, verloor de kerkvoogd in de toenmalige Nederlands-Hervormde Kerk steeds meer zijn status aparte en werd gaandeweg geïntegreerd in de kerkenraad die gekozen werd uit lidmaten van de geloofsgemeenschap. Vanaf eind twintigste eeuw kwam de benaming ouderling-kerkrentmeester in zwang. Dit weerspiegelde een verschuiving in de verhoudingen; de kerkrentmeester – voorheen de kerkvoogd – werd onderdeel van de kerkenraad, die vanaf toen eindverantwoordelijk werd voor het beheer van schenkingen en bezittingen. Recent is in de kerkorde van de Protestantse Kerk in Nederland ook een 'diaconaal rentmeester' geïntroduceerd, die het beheer van de vermogens-rechtelijke en materiële zaken van de diaconie tot taak heeft. Dit zet de verschuiving van de term kerkvoogd naar die van kerkrentmeester nog meer kracht bij.

2.3 Actuele perspectieven op grondbezit: concepten en beelden

In samenhang met de historische aanpak hebben we systematisch-theologisch gereflecteerd op juridische, relationele en theologische dimensies van grondbezit. In het vervolg van dit hoofdstuk richten we ons op de actuele situatie en verzamelen bouwstenen die nodig zijn voor het verder theologisch nadenken over grondbezit.

*Natuurinclusieve landbouw
in de Achterhoek*

Bezit en eigenaarschap

Er zijn uiteenlopende opvattingen van bezit, die bovendien van cultuur tot cultuur kunnen verschillen. In de geschiedenis van de mensheid is steeds gestreden om grond en ruimte, om grondstoffen en strategische posities. Dat is ook een strijd over de definiëring van grondbezit en wie de macht heeft om te definiëren. Befaamd is de argumentatie van John Locke uit 1689 dat iemand die een stuk grond bewerkt, en er dus arbeid aan besteedt, deze grond als eigendom mag beschouwen. Wat als 'niemandsland' werd beschouwd, was dat feitelijk vaak niet, zoals de geschiedenis van koloniale veroveringen pijnlijk duidelijk maakt. Kolonisten in wat later de Verenigde Staten zou heten, maakten handig gebruik van het feit dat in sommige inheemse culturen het bezitten van de grond net zo onlogisch werd gevonden als het bezitten van de lucht die je inademt. In onze theologische reflecties op grondbezit kunnen we er niet omheen om te reflecteren op bezit en eigenaarschap en naar de contexten waarin deze begrippen betekenis krijgen.

Hierboven hebben we gezien dat er in de geschiedenis van het kerkelijk grondbezit pogingen zijn gedaan om te onderscheiden wat 'van God' is, bijvoorbeeld door grond te schenken aan een heilige. Het brengt tot uitdrukking dat niet alles wat mensen bezitten ook hun ultieme eigendom is. Vanuit huidige juridische kaders gezien bestaat dat onderscheid tussen bezit en eigenaarschap ook. Als ik een auto huur, heb ik hem in bezit, maar de eigenaar ervan ben ik pas als ik de auto aanschaf. In feite is er sprake van een gelaagdheid van bezit. Als ik een appartement huur, kan ik dat aanduiden als 'mijn' appartement. Voor 'mijn tuin' geldt hetzelfde. Die notie 'mijn' wordt nog versterkt door het daadwerkelijk bewonen van de ruimte of door het schoffelen van de grond. Bij die gelaagdheid speelt vertrouwdeheid ook een rol. Denk aan de begraafplaats rond de dorpskerk, waar dikwijls ook niet-kerkleden begraven worden: deze plekken kunnen vanuit verschillende perspectieven (dorp, kerk, familie) worden ervaren als 'van ons'. Bij pachtgrond zien we ook die gelaagdheid. Verpachters zijn de eigenaar; pachters bezitten die grond en zullen wellicht in de mate dat de pachtconstructie daartoe uitnodigt, spreken van 'mijn grond'. Theologisch gezien ligt het voor de hand om de gelaagdheid van eigenaarschap ook te munten voor de manier waarop God en mensen zich tot de grond verhouden. In religieus opzicht is God de uiteindelijke eigenaar van alles. Dat sluit menselijk eigenaarschap in juridisch en praktisch opzicht niet uit, maar zet dit wel in een nieuw perspectief van afhankelijkheid en verantwoordelijkheid. Ook het bezit van de grond komt in een nieuw licht te staan. Dat wordt niet alleen gestuurd door contractuele bepalingen tussen huurder en verhuurder of pachter en verpachter, maar krijgt ook lading door gebruiken zoals een jaarlijks dorpsfeest op de weide van de kerk of door de liturgische rituelen van een begravenis. Juist die gelaagde verhouding tot de grond maakt de vraag wat God voorheeft met de aarde tegelijk concreet en relevant.

Privébezit en economische theologie: de waarde van bezit

Theologische reflectie over grond kan niet worden losgekoppeld van een concrete praktijk waarin grond het wettig eigendom is van mensen of rechtspersonen, zoals stichtingen of kerkgemeenschappen. We leven in een land waarin elk stuk grond een eigenaar kent en waar het verwerven en laten groeien van privé-eigendom dagelijks en op vele manieren wordt gestimuleerd. De ideeën en praktijken die met dat eigenaarschap samenhangen, zijn verankerd in complexe webben van beleid en instituties, van waarden en idealen die in de loop van eeuwen zijn gevormd. Dat geldt ook voor praktijken van schenken en hoe mensen daarover denken en wat die voor hen betekenen in de netwerken waarin zij leven en werken. Een theologie over verantwoord omgaan met de grond dient zich daar rekenschap van te geven. De grote waarde die in de westerse cultuur aan privé-eigendom wordt gehecht of de mate waarin mensen al dan niet in staat en bereid zijn om 'offers' te brengen voor een groter goed, heeft onherroepelijk impact op wat mensen als reële handelingsopties beschouwen. Culturele en religieuze waarden en hiërarchieën laten zich niet zomaar veranderen, laat staan vervangen door geheel andere waardesystemen.

Bezit als een gemeenschappelijke realiteit

Het Nederlandse woord *privaat* komt van het Latijnse *privare*, wat betekent scheiden of beroven.³⁰ Met andere woorden: dat wat *privaat* is, is gescheiden van het *publieke*. Interessant aan deze etymologie is de implicatie dat er vroeger een opvatting van een 'publiek geheel' heeft bestaan, waarvan iets wordt afgescheiden. De oorsprong van 'bezit' ligt daarbij niet uitsluitend in het individu, maar heeft ook wortels in de gemeenschap. Maar ook in onze eigen tijd is *privaat* bezit eigenlijk afhankelijk van de consensus van de gemeenschap, ook al denken we niet meer in deze

termen. Een niet erkend 'eigenaarschap' heeft in de praktijk namelijk geen kracht. Het idee dat het private geworteld is in vormen van gemeenschap, biedt mogelijk een waardevol uitgangspunt voor een theologische reflectie op eigendom in relatie tot grond.

Macht van mensen

In veel ecotheologie wordt antropocentrisme als problematisch gemarkeerd. Dieren, planten en overig leven lijden onder mensen die zich in het middelpunt van het leven én boven het andere leven plaatsen. Dat mensen in staat zijn dergelijke posities in te nemen en dat ook daadwerkelijk doen, maakt het noodzakelijk om zich daar rekenschap van te geven. Mensen beschikken over macht, ze hebben het vermogen om iets naar hun wensen of inzichten te beïnvloeden. Deze positie gaat gepaard met een uitzonderlijk destructief vermogen. Het is de mens die verantwoordelijk is voor verandering van het klimaat, een opwarmende aarde en afnemende biodiversiteit. De machtspositie van de mens is dus uitzonderlijk. Deze machtspositie betekent echter niet dat mensen alles naar hun hand kunnen zetten. Zo kun je stellen dat ook wormen macht hebben, meer dan wij misschien dachten; hun vermogen tot handelen beïnvloedt namelijk ons welzijn en wat wij wel of niet kunnen. Zonder het gewoel van wormen in de grond komen 'onze' gewassen moeilijk tot groei. Macht is vrijwel nooit gelijk verdeeld, maar varieert ook per context. In onze terreinverkenning nemen we dit relationele machtsbegrip als uitgangspunt voor het nadenken over grondbezit.

Eigendomsverhoudingen zijn typisch menselijke verhoudingen. De economische, sociale en religieuze contexten waarin die eigendomsverhoudingen van kracht zijn, zijn door mensen geschapen in processen die generaties en continenten aan elkaar verbinden. Het geld en andere middelen die gebruikt worden om bezit van eigenaar te laten veranderen, zijn menselijke uitvindingen. In alle dimensies van grondbezit heeft de mens een sleutelrol. Dat geldt net zo goed voor agrarische activiteiten en de keuzes die daarbij worden gemaakt ten aanzien van bijvoorbeeld het verbeteren van de kwaliteit van de grond, beheersing van ecologische omstandigheden, technische innovatie en financiering.

Kwelder aan de Groningse waddenkust

De sleutelrol van mensen vraagt om het ontwikkelen van een passende visie op de mens. Daar hoort ook de ethiek bij, de manier waarop wij denken over het goede leven. De morele ijkpunten die ons meer of minder vertrouwd zijn, zijn geformuleerd in een door mensen gedomineerde wereld, op basis van menselijk onderzoek en de evaluatie daarvan. Hoe kunnen we die oriëntatie theologisch herijken? Specifiek theologisch is er, gebaseerd op de overtuiging dat de mens naar Gods beeld en gelijkenis geschapen is, het punt dat de mens een bijzondere positie heeft.³¹ Lange tijd werd dit uitgelegd in termen van speciale vermogens die de mens in onderscheid van de dieren zou hebben meegekregen. Vooral de menselijke rationaliteit zou onderscheidend zijn. Deze visie is tegenwoordig door de meeste theologen verlaten, omdat deze onvoldoende in de Schrift gefundeerd zou zijn en omdat inmiddels veel meer bekend is over de vermogens van dieren. Tegenwoordig wordt de rol van de mens meer relationeel gezien: in de relatie wordt het andere van de ander onderkend, wat oproept tot respect, eerbied of wellicht liefde. Bovendien wordt Christus in de Bijbel 'het beeld van God' genoemd: Hij toont hoe de mens als relationeel wezen bedoeld is. Christus is de eerstgeborene van de hele schepping, het hart van de werkelijkheid.³² Dat perspectief helpt om te voorkomen dat de mens al te centraal komen te staan.

In de scheppingsverhalen in Genesis, krijgt de mens een speciale positie, juist te midden van de andere schepselen. Hoe mensen daar invulling aan geven, hoe zij een plaats innemen, hoe zij grond krijgen of verwerven, hoe zij daar spreken en handelen, wie daarbij betrokken zijn en welke effecten dat heeft, daarover zou het vaker mogen gaan. We nemen hier het voorbeeld van relationaliteit.

Bezit en relationaliteit

Bezit staat nooit op zichzelf. Het maakt deel uit van een complex web van relaties. Mensen zijn altijd mens in relatie: tot andere mensen, tot God, maar ook tot dieren, planten en de materiële werkelijkheid. We zijn ons daar als mensen niet per se van bewust. Bijbelverhalen kunnen gevoelig maken voor dergelijke complexe netwerken van relaties en hoe grondbezit en de omgang met grond daarin belangrijke factoren zijn. Ze kunnen uitnodigen om meer oog te krijgen voor aspecten van wederkerigheid, waarbij grondbezit niet alleen maar nuttig is of iets dat je kunt uitmelken, of iets om heel voorzichtig mee te zijn. Twee voorbeelden uit de Bijbel kunnen de relatie tussen mens en grond verhelderen. Allereerst de voorschriften voor het sabbatsjaar uit Leviticus 25. De grond krijgt geregeld een periode van rust. De bedoeling hiervan is niet primair economisch, om na de rust des te meer opbrengst te kunnen behalen. Het land is er niet alleen voor de mensen, maar God heeft een relatie met het land – waarbij die mensen een cruciale rol spelen. Door het land te laten rusten, erkennen mensen God en daarin ook dat God zelf eigenaar van het land is, die het niet als economisch wingebied beschouwt, maar als bron van vreugde en heil voor mensen. Deze visie staat in het verlengde van Genesis 1, waar de rust het slotstuk is van de schepping van hemel en aarde en alles wat daarop leeft (inclusief de mensen). Het verder doordenken van de notie 'rust' zou opvattingen van bezit in een nieuw perspectief kunnen plaatsen.

Naast de Bijbel geeft ook de geschiedenis van kerkelijk grondbezit te denken. Het eeuwenlange gebruik van het schenken van grond aan de kerk is een betekenisvolle uitdrukking van de relationaliteit die we hier bespreken. In de beweging van het schenken en ontvangen van grond hebben individuen, families en (geloofs)gemeenschappen zich op duurzame wijze aan elkaar gecommitteerd. Dat heeft geresulteerd in een gelaagde realiteit, waarbij bijvoorbeeld wat van de kerk en wat van het dorp is in elkaar overlopen. Lang zijn de sociale, economische, juridische en theologische aspecten die in die gelaagdheid meekomen ten minste deels onderkend. In de huidige context van liberalisering van de markt en complexe wet- en regelgeving rond grond heeft het afnemend aantal vrijwilligers en het ontbreken van tijd en expertise in kerken een forse impact. In het kader van bestuurbaarheid en beheersbaarheid dreigen verschillende aspecten, inclusief de theologische, uit beeld te verdwijnen en dreigt alleen het economische/financiële aspect over te blijven. Het is de moeite waard en een zaak van het geloof om die aspecten toch ten volle op tafel te houden.

2.4 Opbrengst en vooruitblik: weging van het grondbezit

Wie zich verdiept in de geschiedenis van kerkelijk grondbezit kan verwonderd raken. Kerk en grond zijn al eeuwenlang op elkaar aangewezen. Het ontstaan, de ontwikkeling en het onderhoud van de christelijke kerk in Nederland is zonder grondbezit en de opbrengsten daarvan ondenkbaar. Het is aannemelijk dat er lokaal en in de loop van de geschiedenis verschillen zijn in de mate waarin geloofsgemeenschappen afhankelijk zijn geweest van grond en de wijze waarop zij het eigenaarschap invulling en betekenis hebben gegeven. In de volgende fase van het project willen we vanwege de beoogde contextgevoeligheid van de theologie meer zicht krijgen op de lokale historische dynamiek. Welke factoren dragen lokaal bij aan de gelaagdheid van grondbezit en welke theologische dimensies zijn daarbij te onderscheiden?

Kennis van de geschiedenis van kerkelijk grondbezit maakt inzichtelijk waarom kerkrentmeesters en diakenen goed beheer van de hen toevertrouwde grond als een bijzondere verantwoordelijkheid ervaren. Het maakt ook duidelijk waar de figuur van de kerkrentmeester vandaan komt en dat theologische verlegenheid ten aanzien van grondbezit mede een effect is van het afscheid van de patroonheilige. Door het geestelijke nadrukkelijk te onderscheiden van het materiële en de grond impliciet of expliciet ‘seculier’ te verklaren, lijken protestantse theologen vanaf de zestiende eeuw de basis voor een verantwoorde theologische omgang met de grond weggenomen te hebben. Hun stem heeft in de geschiedenis van de theologie zwaarder gewogen dan die van kerkrentmeesters en diakenen. Dit werkt door in de omgang met de concrete grond die een kerk bezit. Intussen laat de complexe werkelijkheid van grondbezit zich niet meer temmen met een dualistisch filosofisch denkschema. We weten niet in welke mate er in de geschiedenis van lokale geloofsgemeenschappen sporen van theologie zijn. Kerkrentmeesters en diakenen hebben in de geschiedschrijving van de reformatie nauwelijks stem gekregen. In de volgende fase van het onderzoek willen we daarom nagaan welke rol de verschillende ambten en andere actoren lokaal hebben gehad in de omgang met de grond en hoe theologie daarin een rol speelt.

Voor reflectie op de huidige situatie van grondbezit en de theologische dimensies daarvan is het van belang te onderkennen dat het daarbij om een gelaagde werkelijkheid gaat. Een aantal begrippen helpt om die gelaagdheid voor theologische reflectie toegankelijk te maken. Onderscheid tussen bezit en eigenaarschap is daarbij van primair belang. Daarnaast is het zaak te onderkennen welke onderscheiden vormen van bezit er zijn en welke waarden mensen daaraan verbinden. Relevant zijn met name contrasten tussen privébezit en gemeenschappelijk bezit. Mensen hebben een sleutelrol in het vormgeven van bezit en eigenaarschap en alles wat daarin meekomt aan geloof, waarden, overtuigingen en praktijken. Die sleutelrol moet onderkend worden, wil theologische reflectie op grondbezit vruchtbaar kunnen zijn. Via bezit staan mensen in relatie tot God, tot elkaar en heel de levende en materiële werkelijkheid. Gevoeligheid voor deze complexe netwerken van relaties is cruciaal voor theologische reflectie op bezit en eigenaarschap en op bestuur en beheer van grond.

Nadere studie naar de gelaagde betekenissen van grondschenken, grondbezit en grondbeheer in de loop van de geschiedenis en in verschillende contexten, kan verhelderen hoe in het geven en ontvangen van grond verschillende zaken nauw verweven zijn en vaak ook blijven: het geestelijke en het materiële, het levende en het dode, het zichtbare en het onzichtbare, kerk en wereld, het sociale, culturele en economische, macht en identiteit. De kerk van de reformatie zag het als haar taak om het geestelijke veilig te stellen tegenover deze complexiteit en feitelijk tegenover claims dat de grond van heiligen zou zijn. Van de weeromstuit heeft ze het geestelijke zo apart gesteld, dat het nauwelijks meer lijkt te raken aan de ervaarbare werkelijkheid (bijvoorbeeld de concrete grond die een kerk bezit). Die werkelijkheid werd impliciet of expliciet ‘seculier’ verklaard, maar is intussen zo complex dat deze zich niet meer laat temmen met een dualistisch filosofisch denkschema. De opgave van de kerk van vandaag is veel meer om met geloof deel uit te maken van een complex aan relaties die met de grond gegeven zijn en na te gaan hoe de kerk op een verantwoorde wijze keuzes kan maken in het omgaan ermee. Kennis van de eigen geschiedenis van bezit van en omgang met grond helpt de kerk om dat op zelfbewuste wijze te kunnen doen.

Een theologische visie op grondbezit begint daarom bij het lokaal in kaart brengen van het feitelijke bezit en de gelaagde geschiedenis daarvan. Het juridische onderscheid tussen eigenaarschap en bezit is daarbij ook voor de theologie behulpzaam. De uiteindelijke eigenaar van de aarde is God. Zowel in de geschiedenis van de kerk als in de

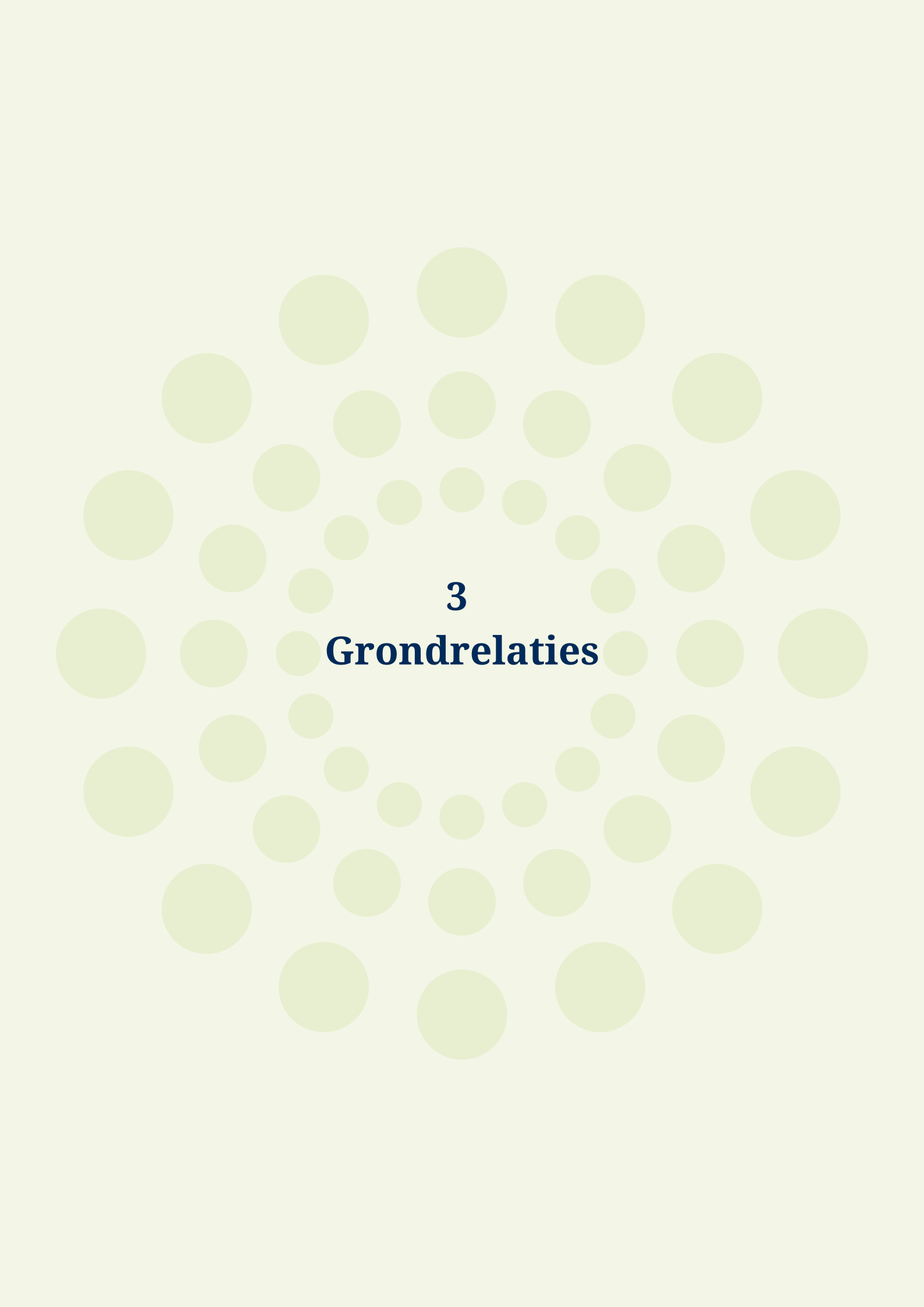
Bijbel treffen we theologische claims aan die alle menselijke vormen van eigenaarschap relativeren. Tegelijkertijd hebben mensen van generatie op generatie het vermogen om invloed uit te oefenen, ten goede en ten kwade, en doen zij dat ook daadwerkelijk. Een theologische visie op grondbezit geeft zich daar rekenschap van. Vanuit deze terreinverkenning laat bijvoorbeeld het concept van de rentmeester zich opnieuw ijken. In de context van een kerk die eeuwenlang grond bezit en beheert dient in het concept van de (kerk)rentmeester niet alleen de verbondenheid met toekomstige, maar ook met eerdere generaties tot uitdrukking te komen. De geschiedenis van de kerkrentmeester illustreert hoe de theologische claim dat de aarde van God is ook een menselijke claim is die daadwerkelijk invloed uitoefent op de omgang met de grond, en dat de betekenis ervan per tijd, plaats en context verandert. Een theologische visie op bezit die losgezongen raakt van deze dynamiek loopt het gevaar Bijbelse verhalen en motieven moeilijk te kunnen relateren aan het feitelijke bezit en beheer van grond en draagt daarmee bij aan het verder seculariseren van de werkelijkheid.

Voor de gidsende fase zijn met dit alles de volgende vervolgvragen van belang:

1. Hoe kan een verfijnd begrip van rentmeesterschap in de praktijk van bestuur en beleid functioneren en helpen om tot theologisch verantwoorde keuzes te komen? Hoe kan meer in het algemeen de positie en rol van mensen en groepen nader theologisch ingevuld worden: antropocentrisme zonder hoogmoed, bewaren zonder heersen?
2. Wat is een passende theologische positie voor Colleges van Kerkrentmeesters en diakenen als bezitters van de grond? Welke Bijbelse motieven kunnen daarbij leidend zijn?
3. Het idee dat het private geworteld is in de gemeenschap biedt mogelijk een waardevol uitgangspunt voor een theologische herbezinning op eigendom in relatie tot grond. De notie 'gemeente' zou in dat licht opnieuw gewogen kunnen worden. Welke theologie kan de westerse visie op grondbezit en eigenaarschap herijken?

Noten

- 24 Thijs Tromp, *Kerken en pacht*. Een vooronderzoek naar pacht van landbouwgrond in kerkelijk bezit (Protestantse Theologische Universiteit, 2024), 28.
- 25 Tromp, *Kerken en pacht*.
- 26 Tromp, *Kerken en pacht*, 27.
- 27 Paul N. Noomen, 'Kerstening en kerkstichting in Friesland', *Millennium: tijdschrift voor middeleeuwse studies* 19, nr. 1 (2005): 67.
- 28 Hans A. Mol en Paul N. Noomen, 'De ontwikkeling van de parochiekerken', in *Frieslands verleden. De Friezen en hun geschiedenis in vijftig verhalen*, red. Douwe Kooistra (Bornmeer, 2016), 73-77.
- 29 Vgl. Tromp, *Kerken en pacht*, 43.
- 30 Christina McRorie, 'Property and Ownership', in *The Routledge Handbook of Economic Theology*, red. Stefan Schwarzkopf (Taylor & Francis, 2020). Zie ook Kees van der Kooi, 'Wat is van wie? Eigendom en duurzaamheid in theologisch licht', *Kerk en Theologie* 73, nr. 2 (2002): 124-140.
- 31 Arnold Huijgen, 'Schepping naar Gods beeld en gemeenschappelijke oorsprong', in *En God zag dat het goed was: Christelijk geloof en evolutie in 25 cruciale vragen*, red. William den Boer, René Fransen en Rik Peels (Kampen, 2019).
- 32 Rowan Williams, *Christ the Heart of Creation* (Bloomsbury, 2018).

3

Grondrelaties

3.1 Soorten relaties

In, door en op de grond krijgen verschillende soorten relaties vorm, zowel menselijke als niet-menselijke. We identificeren hieronder verschillende grondrelaties die we aangetroffen hebben in ons onderzoek.

Het eerste wat zich opdringt, is de verwevenheid van grond met andere schepselen en fenomenen. Grond draagt het leven op aarde. In de kringloop van de ecosystemen speelt grond een cruciale rol, waarbij mensen nog maar nauwelijks besef hebben van samenspel van al deze levende wezens. De grond herbergt een duizelingwekkende hoeveelheid bacteriën, schimmels en micro-organismen. Zij verwerken de mineralen, vegetatie en andere stoffen tot voedingsstoffen voor planten, die op hun beurt dieren en mensen voeden. De grond zuivert water en neemt organische stof op. Doordat de grond ook CO₂ vasthoudt draagt zij op deze wijze ook bij aan het afremmen van de opwarming van de aarde.

Het tweede dat zich aandient, is dat grond culturen vormt. Afhankelijk van de aard van de grond, geven mensen hun bestaan op een specifieke manier vorm, met waarden, normen en gebruiken die daarbij horen. Woestijnground heeft nomadische culturen gevormd, de grond van regenwouden de culturen van jagers en verzamelaars, gronden die geschikt waren voor ontginning hebben bijgedragen aan agrarische culturen en grond die gunstig aan rivieren of zeeën gelegen is, heeft ruimte geboden aan de ontwikkeling van handel, met de bijbehorende urbanisering. De relatie tussen een cultuur en de grond is vanuit dit perspectief goed te begrijpen. Veel mensen zijn gehecht aan de grond omdat zij zich verbonden weten met hun cultuur, die op haar beurt wortelt in de grond. Gehechtheid aan grond en cultuur kan echter ook leiden tot een exclusieve verbondenheid tussen een etnische groep, een volk en een regio of land, die kan leiden tot uitsluiting. Dat een dergelijke moraal of politiek niet uit de grond voortkomt, moge duidelijk zijn. Maar dat er een verband is tussen grond, cultuur en volk, eveneens. We komen hier nog op terug.

Het derde is dat grond door veel mensen eerst en vooral als 'landschap' of 'voorwaarde voor natuur' gewaardeerd wordt. Mensen binden zich aan grond, omdat zij van een bepaald landschap genieten of er goede herinneringen aan hebben. Zij noemen hierbij de grond als zodanig niet of zelden. Hetzelfde geldt voor 'natuurbeleving'. Die beleving omvat de grond, maar mensen spreken zelden expliciet over de grond. De grond vormt en draagt landschap en natuur, maar blijft zelf buiten beeld.

In de vierde plaats is ons duidelijk geworden hoeveel partijen de relatie met de grond in termen van belangen omschrijven. Veel mensen zijn voor de kwaliteit van hun bestaan direct van de grond afhankelijk, sommigen voor de opbrengsten voor hun bedrijf (veehouders, akkerbouwers, tuinders, telers), anderen voor grondstoffen en weer anderen voor de ruimte om te wonen, te werken, te verplaatsen of te recreëren. Grondeigenaars, beheerders, boeren en pachters hebben elk hun eigen belangen. Projectontwikkelaars, provincies en gemeenten hebben belangen als het gaat om ruimtelijke ordening (wonen, werken en infrastructuur). Kerken hebben belang bij grond als bron van inkomsten voor kerkbeheer of diaconale doelen. Particulieren hebben belangen als het gaat om leefruimte: ruimte voor mobiliteit, ruimte om te wonen en ruimte om te recreëren. Individuele en collectieve belangen zijn daarbij complementair of juist strijdig met elkaar. Het gaat in alle gevallen primair om nuttigheidsrelaties. Grond levert opbrengsten op: voedsel, geld, macht en invloed. Omdat de hoeveelheid grond eindig is (en in ons land schaars) conflicteren deze belangen steeds meer. Het naar verhouding geringe grondoppervlak in relatie tot het aantal inwoners, de infrastructuur van wonen en werken, de behoefte aan mobiliteit, recreatie, de omvangrijke voedselproductie in land- en tuinbouw en veeteelt, en het ontginnen van grond en brandstoffen heeft geleid tot intensief gebruik van grond. De belangenstrijd wordt versterkt doordat mensen niet de enige schepselen zijn die belang hebben bij de grond. Ook dieren en planten (alles wat we in de loop van de tijd natuur zijn gaan noemen) leven van de grond. Er zijn tal van mensen en organisaties die opkomen voor de belangen (en soms de rechten) van dieren, bomen en planten. Een enkeling spreekt ook over intrinsieke aspecten van de relatie met de grond (dus niet enkel instrumenteel).

In haar 'Grondreis' als Theoloog der Nederlanden verkende Mirella Klomp in 2024-2025 de verschillende manieren waarop Nederlanders met de grond verbonden zijn. In iedere provincie luisterde zij naar de verhalen van inwoners van ons land over hun band met de grond.³³ Zij hoorde daar onder andere hoe de relatie met de grond bij een Noord-Hollandse bollenboer opnieuw vorm kreeg toen hij overschakelde op biologische teelt. Deze teler ontdekte hoe eenzijdig de samenstelling van de grond geworden was en waarom hij zoveel last had van grondgebonden ziektes: "We moeten stoppen met ploegen en met altijd wortels in de grond houden, stoppen met spuiten, geen kunstmest gebruiken. Dat waren nou net de vier dingen waar we supergoed in waren! Zo hadden we het geleerd."³⁴ Zijn houding tot de grond veranderde van bestrijden naar ermee samenwerken: door de eiwitrijke structuur van de grond in te zetten voor wisselteelt met bonen en graan, lukte het hem de bollen zonder gewasbestrijdingsmiddelen te telen.

Op de Veluwe werd haar duidelijk gemaakt dat de grond niet voor de mens alleen beschikbaar is en dat ook nooit is geweest: of men het wil of niet, de realiteit is dat mensen de grond moeten delen met anderen, nu ook weer met wolven. Dat is een relatie onder de hoogspanning van wolfwerende hekken, schaphouders, actievoerders en de wolven zelf.³⁵

Als vijfde aspect dat grondrelaties kenmerkt, zien we dat de genoemde belangen verbonden zijn met macht en met machtsverschillen. Van oudsher hebben grootgrondbezitters als vorstenhuizen, adel, en andere invloedrijke machthebbers aanspraak gemaakt op de grond als hun eigendom. Soms claimden ze dat het 'recht' op de grond hun door God of de goden was verleend. In de meeste gevallen werd het bezit van grond gelegitimeerd als ontvangen erfdeel van het voorgeslacht, door ontginning en bewerking verkregen, door koop en pacht in eigendom of bruikleen gekregen. Hetzelfde geldt vandaag voor bedrijven, organisaties, families of individuen. De claim op grond, op de opbrengst ervan en het recht om de grondstoffen te mogen ontginnen en te verhandelen, is dikwijls een bron van conflict. Vanwege de waarde van grond en grondstoffen speelt grond zo dus een grote rol in het ontstaan van belangenconflicten, ruzies over grenzen en oorlogen tussen volken en naties. Ook in de Nederlandse cultuur is de grond omgeven met vaak strijdige belangen van partijen die niet allemaal evenveel macht hebben. Machtsverschillen spelen bijvoorbeeld voor agrariërs een rol: sommigen van hen zouden wel duurzamer willen werken, maar zien die ruimte niet vanwege de financiële verplichtingen aan banken of de verpachtende eigenaren. Voor het vervolgonderzoek is de erkenning van deze machtsverschillen in de relatie tot de grond van belang. Want hoe meer macht, hoe meer invloed men kan uitoefenen, ten goede of ten kwade. Macht impliceert dus ook verantwoordelijkheid. Waar verschil in macht erkend wordt, kan verantwoordelijkheid een gezamenlijke, maar dan ook gedifferentieerde opgave worden.

Zo maakte Mirella Klomp in haar grondreis kennis met een Brabantse boer die op een gemengd bedrijf juist op basis van zijn verbinding met de grond geen onderscheid maakt tussen de eigen en de van de Maatschappij van Welstand gepachte grond: "We weten niet eens waar de grenzen liggen." De relatie tussen pachter en verpachter is een vertrouwensrelatie vanuit het principe: we zorgen samen voor de grond, al generaties lang.³⁶

3.2 Grondvergetelheid

In diverse uiteenlopende contexten zien we de belangstelling voor 'grond' toenemen: in onderzoeks- en overheidsrapporten zoals het recente rapport *Gedeelde grond* van het Ministerie van VRO,³⁷ maar ook in film en op tv³⁸ en in vormen van kunst, theater en tentoonstellingen.³⁹ Dit lijkt haaks te staan op wat we zelf in gesprekken over de grond bespeuren: een zekere mate van vervreemding als het gaat om een 'relatie' tot de grond. Maar deze belangstelling is van die vervreemding mogelijk juist ook een bevestiging; het zou kunnen dat de vervreemding door anderen wordt herkend en aanleiding is voor meer aandacht voor grond.

Een opleving van de belangstelling voor grond herkennen we echter (nog) niet in de praktijk van christelijke kerken en in theologische reflectie. Er lijkt sprake van een zekere 'grondvergetelheid'. In de liturgie spelen de elementen licht (zon, vuur, warmte, dag, nacht), lucht (adem, wind, Geest) en water (bron, stroom, leven) een rol, maar de grond niet of nauwelijks. Het begrip 'aarde' wordt, bijvoorbeeld in preken, wel vaak gebruikt, maar als algemene term voor schepping of wereld (zo ook: "...die hemel en aarde gemaakt heeft"). Met 'aarde' wordt echter zelden de concrete grond bedoeld. Uit ons praktijkonderzoek naar pachtgronden tot nu toe blijkt dat de deelnemers aan het onderzoek – christelijke agrariërs, gemeenteleden, predikanten, kerkrentmeesters en diakenen – deze 'grondvergetelheid' wel herkennen. De meeste van hen hadden niet eerder vanuit een gelovig of theologisch perspectief over grond nagedacht en sommigen waren daarover, in het licht van de centrale rol van grond, ook verrast.

We hebben gezocht naar verklaringen voor deze 'grondvergetelheid', in het bijzonder in kerk en christelijk geloof, en zien er verschillende.

Verklaring 1: Zichtbaarheid en herkenbaarheid

De relatie met andere schepselen leeft van de concrete ontmoeting, van direct contact en herkenning. Dat verklaart waarom het contact met (gedomesticeerde) (zoog)dieren, die in de evolutionaire ontwikkeling en door cultivering dichter bij mensen staan, beter slaagt dan het contact met niet of moeilijk zichtbare of vreemdsoortige schepselen (bijvoorbeeld vanwege hun vanzelfsprekende aanwezigheid). Om met die laatsten een relatie aan te gaan is meer verbeeldingskracht en opmerkzaamheid nodig. De band met insecten (denk aan wespen) is anders dan die met zoogdieren (dolfijnen), de band met huisdieren (katten, maar ook vissen) anders dan met dieren die vee kunnen bedreigen (wolven bijvoorbeeld), de band met schepselen aan wie we emoties kunnen toeschrijven (koeien) anders dan bij schepselen waarbij we dat niet snel doen (slakken). Uit ons onderzoek naar agrariërs komt bijvoorbeeld naar voren dat zij een andere verhouding hebben tot hun vee dan tot de grond van hun akkers of weide. Eén agrariër geeft aan wel te bidden voor zijn koeien, maar niet voor kippen, laat staan voor de grond. Uit het onderzoek onder kerkleden blijkt dat deelnemers moeilijk antwoord kunnen geven op de vraag of God belang hecht aan de grond. De grond lijkt een zo basale grootheid, dat God zich daar niet om hoeft te bekommeren of er vreugde in schept. Ook wordt God volgens sommige gelovigen te klein gemaakt op het moment dat er gevraagd wordt welk belang God zelf heeft bij grond (zie 4.2.5). Impliceert belang niet een vorm van afhankelijkheid die niet past bij een almachtige en onveranderlijke God?

*Kruidenrand met klaprozen
langs een akker met maïs*

Verklaring 2: Functioneel onderscheid van relaties

De relatie van mensen tot de grond is complex en veelzijdig (fysiek, cultureel, sociaal, moreel, economisch, juridisch en spiritueel). In de praktijk zien we dat, afhankelijk van de primaire functie van de grond voor de eigenaar of gebruiker, deze veelzijdigheid buiten beeld blijft. Kerkrentmeesters richten zich vaak primair op de economische functie en de daarmee gemoeide juridische constructie. Sociale, morele en spirituele overwegingen over het beheer van de grond worden doorgaans niet verdisconteerd in afwegingen en besluitvorming. Op vergelijkbare wijze zien we in het onderzoek naar christelijke boeren en hun relatie tot de grond dat deze ambigu is: ze beschouwen de grond als van God gegeven, voelen zich als rentmeesters verantwoordelijk voor de grond en hebben belang bij het floreren van de grond, maar nemen soms ook maatregelen, zoals het gebruik van gewasbescherming, die andere levende wezens vernietigen. Ze blijken daarbij te handelen vanuit een denken van hiërarchie in relaties.

Verklaring 3: Vergeestelijking van geloof

Dat het christelijk geloof betrekking heeft op de gehele geschapen werkelijkheid zal geen gelovige ontkennen (zie 1.3). In de praktijk zien we echter een concentratie op slechts een paar selectieve aspecten van het materiële (dus ook fysieke) bestaan, maar vooral een nadruk op de geestelijke kant van geloof, wat suggereert dat het geestelijke zwaarder weegt dan het materiële. In de analyse van preken op de biddagen zien we dat er wel gebeden wordt voor een goede oogst en dat God gezien wordt als degene die vruchtbaarheid en oogst schenkt, maar 'vruchtbaarheid' en 'oogst' blijven algemene categorieën die nog geen concrete verbeelding of ervaring oproepen. De grond waaruit de oogst voortkomt wordt niet of nauwelijks als zelfstandig thema benoemd, verbeeld of ervaarbaar gemaakt. Bovendien zien we dat de concrete realiteit van de conditie van de grond, de kwaliteit van het water, de honorering van de arbeid van boeren en vissers, of een eerlijke verdeling van voedsel tegen eerlijke prijzen, niet of nauwelijks wordt benoemd. Concrete zaken waar wel alle aandacht naar uitgaat zijn ofwel directe zorgen zoals ziekte en psychische nood in het leven van nabije mensen, of verontrustende politieke ontwikkelingen die het dagelijks nieuws domineren.

Verklaring 4: Verwijdering en vervreemding

Net zoals de onderzoekers, voordat ze aan hun onderzoek begonnen, zijn veel mensen onbekend met fenomenen als groeikracht, bodemleven en de wijze waarop hun voedsel verbouwd wordt. Ze leven op (relatief) grote afstand van de grond, ze wonen in versteende omgevingen. Weinig mensen verbouwen nog zelf hun gewassen, de meesten van ons halen hun voedsel uitsluitend uit winkels en ervaren daardoor niet de afhankelijkheid van de grond. Dat leidt tot verwijdering en vervreemding. Voor boeren geldt dat zij, hoewel dagelijks met de grond verbonden, vervreemding ervaren wanneer zij met behulp van loonwerkers en machinerie vaak op industriële, planmatige wijze, vergezeld van Excelsheets, hun gewassen verbouwen en oogsten.⁴⁰

Verklaring 5: 'Heilige grond', ofwel afgoderij

De grond verzelfstandigen als religieus aandachtsgebied of zelfs als 'heilige' grond is in tegenspraak met een theologie die waarschuwt voor het aanbidden van de relatie tussen God en grond: het is gevaarlijk als het eren van de grond verandert in vereren. Volgens de theoloog Kornelis Heiko Miskotte brengt het Bijbelse getuigenis een onttovering en ontgoddelijking van de wereld met zich mee. Deze staat haaks op de heidense wereldbeschouwing, die (delen van) de wereld ziet als heilig in zichzelf (Miskotte spreekt hier van 'sacraal' in tegenstelling tot 'heilig'). Zo'n vergoddelijking brengt gevaren met zich mee, omdat ze makkelijk kan leiden tot een verheerlijking van oerkrachten, de natuur of het lot, waarin geen plek is voor kritische afstand of reflectie.⁴¹ Dit geldt ook met betrekking tot de grond. Als een stuk grond heilig is, dan kan dit enkel zijn omdat God deze grond heeft afgezonderd (heiligen betekent afzonderen), juist om deze los te trekken uit zijn onderworpenheid aan de machten van natuur en lot.⁴²

Verklaring 6: Economisering

Uit ons representatieve onderzoek met het Sociaal en Cultureel Planbureau over houding, gedrag en veranderbaarheid van Nederlandse burgers als het gaat om klimaat, is gebleken dat economische en financiële argumenten voor burgers leidend zijn voor de keuzes die zij maken in hun leefstijl: "Al is de dreiging van een klimaatramp nog zo sterk, het goedkoper maken van een bepaalde leefstijl verleidt meer dan de dreiging afremt (en omgekeerd)."⁴³ Dit

ging zowel op voor energiegebruik en mobiliteit als voeding en kleding en we namen tussen religieuze en niet-religieuze mensen geen verschillen waar. Kortom, ook wie kerkelijk betrokken is of zich verbonden weet met het christelijk geloof, geeft toch vaak economische en financiële argumenten voorrang op theologische. Ook uit het onderzoek naar pachtpraktijken van kerken blijkt dat economische motieven de boventoon voeren. Sociale, morele en spirituele aspecten van de grond blijven hoegenaamd buiten beeld.

3.3 Nuttigheid dominant

In het vorige hoofdstuk werd duidelijk dat de vraag naar eigenaarschap van grond een eenzijdige verhouding van mensen tot de grond blootlegt: een instrumentele nuttigheidsrelatie. In veel grondrelaties verschijnt de grond als dienstbaar aan de belangen van mensen. Hierboven beschreven we hoe een eenzijdige nutsrelatie met de grond ook samenhangt met een vervreemding van de grond.

De opvattingen van christenen over de relatie tot niet-menselijke schepselen (breder dus dan de relatie met de grond) hebben we met het Sociaal en Cultureel Planbureau onderzocht. Uit de literatuur over de houding van mensen opzichte van niet-menselijke schepselen zijn drie modellen gedestilleerd, waarbij de mate van nuttigheidsdenken per model afneemt.

*Intensief bewerkte akker
met raaigras*

Verhouding menselijke en niet-menselijke schepselen: drie modellen

Het eerste model is het menselijke ‘heersen over’. In het vorige hoofdstuk is al beschreven hoe deze opvatting samenhangt met de opdracht die de mensen in het eerste scheppingsverhaal kregen om te heersen over de dieren en de vruchten van de grond als voedsel te gebruiken. In deze opvatting hebben mensen een dominante positie, boven de andere schepselen; zij mogen of moeten over hen heersen. Ook de naoorlogse productie- en schaalvergroting in de landbouw in de tweede helft van de vorige eeuw, aangejaagd door landbouwbeleid dat hier decennialang op gericht was, is hier een voorbeeld van.

Het tweede model is ‘rentmeesterschap’. We vatten rentmeesterschap op als de duurzame omgang van mensen met hun toevertrouwde goederen, gekenmerkt door zorg en respect, en met erkenning van de afhankelijkheid van mensen van de grond en van andere levende schepselen waarvoor mensen verantwoordelijkheid dragen. Rentmeesterschap veronderstelt dat God de aarde aan mensen in bruikleen heeft gegeven. Over het gebruik van de hun toevertrouwde goederen hebben mensen rekenschap af te leggen aan de eigenaar: God, en aan medemensen, ook aan voorgaande en komende generaties.⁴⁴ Niet alleen de scheppingsverhalen uit het Bijbelboek Genesis, maar ook gelijkenissen van Jezus hebben het beeld van deze rentmeester gevormd. In deze gelijkenissen is het God zelf aan wie de rentmeester verantwoording af moet leggen. De criteria voor verantwoord rentmeesterlijk beheer zijn zorgzaam, respectvol en duurzaam. Duurzaam verwijst onder meer naar het in stand houden van bijvoorbeeld de leefgebieden van andere schepselen, de biodiversiteit en de kwaliteit van grond, water en lucht. Zorgzaam verwijst naar een verbreding van het nuttigheidsperspectief: andere schepselen mogen wel door mensen gebruikt worden, maar niet enkel op instrumentele wijze. In het gebruik zal de intrinsieke waarde van ieder schepsel gerespecteerd moeten worden. Respectvol verwijst naar de erkenning van de wederzijdse afhankelijkheid. ‘Heersen over’ en ‘rentmeesterschap’ zijn beide, ondanks de door God aan mensen gegeven opgedragen verantwoordelijkheid, hiërarchisch en antropocentrisch van karakter.

Dit ligt anders bij het derde model, ‘intrinsieke verbondenheid’. Dit model kent aan mensen geen hiërarchische positie toe. Mensen hebben weliswaar competenties waardoor zij andere schepselen kunnen benutten, maar omdat andere schepselen net als mensen bezielde zijn, zal het gebruik terughoudend en eerbiedig moeten zijn. Mensen delen volgens dit model, net als alle andere levende wezens, in de heiligheid of goddelijkheid van de natuur. Dit model is verwant aan het pantheïsme: het idee dat God alles is en alles God.

Modellen in de religieuze en kerkelijke praktijk

We hebben onderzocht in hoeverre deze ideaaltypische modellen in de praktijk voorkomen, hoe deze opvattingen verdeeld zijn over de aanhangers van verschillende religieuze en levensbeschouwelijke stromingen en wat de relatie is tussen de opvattingen over de relatie tussen mensen en andere schepselen en hun bereidheid om hun gedrag aan te passen om klimaatverandering en milieuvervuiling tegen te gaan.

De resultaten lieten zien dat het model van ‘rentmeesterschap’ het sterkst onderschreven werd door leden van protestantse kerken en van islamitische gemeenschappen. Opmerkelijk was dat ook dat het model ‘heersen over’ in deze beide groepen op ruime steun kon rekenen. Daaruit hebben we de conclusie getrokken dat ‘rentmeesterschap’ en ‘heersen over’ in theorie weliswaar sterk onderscheiden kunnen worden, maar dat die onderscheiding in de praktijk niet terugkomt. De opvattingen van de mens als rentmeester van de natuur en van de mens als heerser over de natuur gaan binnen deze religieuze groepen hand in hand. De bijzondere positie van mensen ten opzichte van andere schepselen is voor een groot deel van protestanten en moslims doorslaggevend. Die mag zich volgens hen vertalen in het gebruiken van en heersen over de andere schepselen en tegelijkertijd vinden ze dat dat op een verantwoorde en duurzame wijze zal moeten gebeuren. Bij respondenten met een rooms-katholieke achtergrond scoorde steun voor beide modellen niet hoog. Deze respondenten herkennen zich niet of onvoldoende in de opvattingen van beide modellen. Dat vertaalt zich echter niet in grote steun voor het derde model, de ‘intrinsieke verbondenheid met de natuur’. Die opvatting vindt nauwelijks weerklank bij de aanhangers van geïnstitutionaliseerde religies, maar vooral bij mensen die zich wel als religieus beschouwen maar zich niet afficheren met een bepaalde religieuze stroming.

Verder inzoomend op christelijke denominaties hebben we wel accentverschillen kunnen vaststellen in de verhouding van menselijke en niet-menselijke schepselen. Een sterkere opvatting van de mens als rentmeester gaat samen met een sterker beeld van de mens als heerser over de natuur. Deze sterke overtuigingen vonden we vooral terug onder bevindelijk en orthodox gereformeerden en leden van baptisten-, pinkster- en evangelische gemeenten en internationale christelijke kerken, en minder onder leden van de PKN. Deze groepen – met name de bevindelijk gereformeerden – leggen ook vaker een verband tussen klimaatverandering en het aanstaande einde der tijden. De opvatting lijkt te zijn dat de wereld onvermijdelijk ten einde komt en dat het tot die tijd geoorloofd is om de aarde en de levende en niet-levende schepselen op een verantwoorde wijze in beheer te nemen.

Uit het onderzoek bleek bovendien ten aanzien van gedrag, dat wil zeggen de activiteiten die mensen ondernemen om klimaatverandering en milieuvervuiling tegen te gaan, dat er nauwelijks significante verschillen zijn tussen mensen met een religieuze en niet-religieuze achtergrond. Protestanten maken zich gemiddeld iets meer zorgen en nemen wat meer maatregelen, maar dat lijkt eerder verklaard te worden door het gemiddelde opleidingsniveau en hun economische positie dan door hun religieuze overtuigingen.

Op basis van dit onderzoek trekken we de volgende conclusie: de relatie van mensen tot andere schepselen wordt bij mensen met een christelijke achtergrond sterk bepaald door de opvatting dat mensen een door God gegeven bijzondere positie hebben ten opzichte van de andere schepselen en dat die hen toestaat om over andere schepselen te heersen óf op een verantwoorde manier in te zetten voor hun eigen doeleinden. Het bevestigt ons vermoeden dat een nuttigheidsopvatting onder christenen dominant is. Ook kunnen we concluderen dat de opvatting over verantwoord handelen bij christenen niet leidt tot een grotere bereidheid om in actie te komen voor klimaat en milieu dan bij mensen die geen religieuze achtergrond hebben. Religieuze overtuigingen lijken er niet toe te doen. Dit versterkt onze indruk van vergeestelijking (zie verklaring 3 in 3.2).

Uit ons onderzoek onder christelijke agrariërs over hun relatie tot de grond blijkt dat rentmeesterschap voor hen het belangrijkste concept is. Zij interpreteren dit concept vanuit een hiërarchische opvatting: de mens is boven de andere schepselen geplaatst en mag (sommigen zeggen: moet) de andere schepselen gebruiken voor maatschappelijke en economische doeleinden, zoals het boerenbedrijf in stand houden (soms ook voor en door komende generaties) en bijdragen aan voedselvoorziening. Respect en zorg voor die andere schepselen spelen hierbij ook een rol, zij het ondergeschikt aan het nuttigheidsprincipe; zorgen voor vee en grond is in het belang van het bedrijf. Christelijke agrariërs motiveren deze houding vanuit hun geloof.

3.4 Andere stemmen

Naast de dominantie van het nuttigheidsperspectief klinken er ook stemmen die deze dominantie ter discussie stellen. Er zijn initiatieven van boeren en burgers om de 'keten' van grond, productie en consumptie te verhelderen en onderlinge relaties.⁴⁵ Deze hebben we vooral beluisterd binnen netwerken zoals Groene Kerken, A Rocha en Christian Climate Action (zie ook 1.2). Als het om grond gaat, willen zij christenen inspireren tot een meer duurzame omgang daarmee. Het onderzoek naar de wijze waarop kerken in Noord-Europa omgaan met hun grondbezit laat zien dat juist deze christelijke actiegroepen een belangrijke factor zijn in het op gang brengen van bezinning: in Duitsland, België en het Verenigd Koninkrijk begint formele beleidsvorming met kritische aanklachten vanuit deze groepen.⁴⁶ Ook in ons land zien we deze dynamiek.

Uit ons onderzoek blijkt bovendien dat een deel van de agrariërs in Nederland graag stappen wil zetten naar een meer duurzame omgang met de grond. Sommige van hen doen dat al, anderen geven aan dat zij zich om praktische of economische redenen belemmerd voelen om deze stap te zetten. De huidige onduidelijkheid over de toekomst van agrarische sector en over de pachtwetgeving speelt hierbij een grote rol. Wat ook niet helpt, is dat biologische boeren en gangbare boeren zich in verschillende verbanden organiseren. Spreken over 'de boeren' doet geen recht aan de grote onderlinge verschillen in vermogen en opvattingen. Agrariërs vormen geen homogene groep en zijn lang niet altijd elkaars bondgenoten.

Ten slotte hebben we bij sommige kerkelijke grondeigenaren de wens gehoord om de grond die zij bezitten in de toekomst op een meer duurzame wijze te laten bewerken. Een enkeling zegt expliciet dat zij en hun rentmeesters in het verleden 'te veel op de centen hebben gezeten', waardoor ze andere aspecten van de grond hebben verwaarloosd. Tussentijds nieuwe eisen stellen voor de bewerking van de grond aan hun pachters is voor veel eigenaren van kerkelijk grondbezit niet mogelijk vanwege de aard van de pachtcontracten (langdurige pacht). De meeste diakenen en kerkrentmeesters die wij gesproken hebben willen liever ook geen aanvullende gebruikseisen stellen aan hun pachters, omdat ze hen niet voor de voeten willen lopen. Zij willen als kerk voor de pachters een betrouwbare partner zijn en ze hechten aan goede persoonlijke verhoudingen. Dat laatste is ook een van de redenen dat kerken zich graag laten bijstaan door een rentmeester, wat helpt om de relatie tussen kerk en pachters zakelijk te houden.

3.5 Theologische posities als modi

Bovengenoemde onderscheidingen tussen 'heersen over', 'rentmeesterschap' en 'intrinsieke verbondenheid', die we maakten op basis van het onderzoek met het SCP, blijken echter grofmazig te zijn. De onderscheidingen doen namelijk geen recht aan de concrete (sociaaleconomische) omstandigheden waarin mensen zich bevinden. Bovendien maken mensen ten aanzien van verschillende vraagstukken in verschillende omstandigheden verschillende keuzes en hanteren daarbij verschillende theologische legitimaties. Overtuigingen en opvattingen gaan in de praktijk niet altijd samen met corresponderend gedrag, zijn niet systematisch doordacht en blijken voortdurend in beweging.

Om beter bij deze dynamische positionering aan te sluiten, hebben we binnen het deelproject *Gemeentetheologie* posities van kerkelijke gemeentes in kaart gebracht zoals we die in ons veldwerk zijn tegengekomen. We hebben dat gedaan aan de hand van zogenaamde 'modi van relaties'. Met behulp hiervan bleek het mogelijk om zowel (onuitsproken) overtuigingen van christenen te positioneren alsook die van theologen. Een 'modus' biedt inzicht in de manier waarop mensen de relaties met menselijke en niet-menselijke wezens beleven, conceptualiseren en tegen elkaar afwegen. Mensen beleven verschillende prioriteiten naar verschillende groepen, mensen en waarden, en hoe ze deze loyaliteiten met elkaar balanceren, motiveert hun handelen. Modi zijn manieren waarmee mensen de keuzes in dit handelen motiveren. We hebben dus niet primair gekeken naar de concrete handelingen of opvattingen van actoren, maar naar de motivatie die hun handelen of hun loyaliteiten bepaalt. Op basis van ons onderzoek konden we drie modi identificeren: overleven, verheffing, wederkerigheid. Deze modi bevatten kernopvattingen over het streven (*telos*) en het handelingsvermogen en handelingswijzen van mensen zelf. Het gaat in de modi altijd over relaties tussen 'het zelf' en 'de ander', specifiek het menselijk zelf en niet-menselijke schepselen, waaronder de grond.

De eerste modus, overleven, vat de relatie van mensen tot andere schepselen op als een vorm van competitie, waar de winst van de een altijd het verlies van de ander betekent. De tweede modus, verheffing, gaat uit van een asymmetrie tussen de mens en de andere schepselen. Er is sprake van een onderscheiden positie van de mens, maar niet van strijd. Wat de mens ten goede komt, is de kernopvatting, zal uiteindelijk ook de natuur als geheel ten goede komen, zelfs als dit op de korte termijn niet het geval lijkt te zijn. De derde modus, wederkerigheid, gaat uit van de onderlinge verbondenheid van de mens en de rest van de natuur en wederkerigheid in onze relaties tot andere schepselen. De aarde is ons gezamenlijk thuis en het is mogelijk voor de mens en andere schepselen om zich zo tot elkaar te verhouden dat iedereen daar baat bij heeft.

De modi hebben te altijd maken met het afwegen van verschillende loyaliteiten. Daarom kunnen we stellen dat elke modus samenhangt met een bepaald begrip van offer. Zo is er volgens de modus van overleving altijd sprake van dat de ene partij iets moet opgeven ten bate van de andere. Bij verheffing is de kernopvatting dat deze tijd erom vraagt offers te brengen die ten koste kunnen gaan van de natuur, met de belofte dat deze uiteindelijk zowel de mens als de omringende natuur ten goede zullen komen. Bij wederkerigheid moeten we als mensen ruimte geven aan andere schepselen om te floreren. Wij krijgen dan op onze beurt van andere schepselen de ruimte terug die wij nodig hebben om zelf tot bloei te komen. Er is dus sprake van een constant geven en ontvangen. De notie van offer kan dienstdoen als gemeenschappelijk raamwerk, van waaruit het onderlinge verband tussen de modi wordt verhelderd.

De modi zijn van elkaar te onderscheiden, maar allemaal in alle mensen aanwezig. Deze modi van relaties kunnen aanknopingspunten bieden voor een vernieuwd theologisch denken en handelen, omdat ze beginnen bij het erkennen

van de verschillende posities die mensen innemen in hun geloven, denken en doen. Het is belangrijk om te benadrukken dat deze drie modi geen norm stellen maar een beschrijving zijn. Evenmin zijn ze bedoeld om de posities van individuen in kaart te brengen: ieder mens kan op verschillende levensterreinen relaties belichamen in een van de drie modi. Zo kan een agrariër aan de ene kant betrokken zijn bij dieren of planten en genieten van hun aanwezigheid (wederkerigheid of verheffing), terwijl dezelfde agrariër aan de andere kant zich vanuit economische overwegingen genoodzaakt ziet om zich tot hen te verhouden vanuit de modus van overleving.

3.6 Opbrengst en vooruitblik: weging van relaties

Uit bovenstaande verkenning van grondrelaties blijkt dat er een hiërarchische antropocentrische benadering is van de grondrelaties en ook dat er in de omgang met grond een sterke focus ligt op nuttigheid. We trekken de conclusie dat de combinatie van die twee de verbondenheid met de grond onder druk zet. We voegen aan deze conclusie een theologische reflectie toe.

De nuttigheidsrelatie kan beschreven worden in termen van grensoverschrijding. Mensen zijn in staat om hun eigenbelang zozeer voorop te plaatsen, dat andere schepselen daardoor in het gedrang komen of zelfs voorgoed verdwijnen. Het is belangrijk om niet te spreken over 'de mens' of 'mensen in het algemeen', maar om zorgvuldig te differentiëren. Sommige mensen bezitten veel meer macht om andere schepselen, waaronder de grond, ten dienste van hun eigen welvaart en voorspoed in te zetten of te verdrijven. Zij dragen hierin meer verantwoordelijkheid dan mensen die niet of in mindere mate over deze macht beschikken. Bepaalde mensen hebben een (veel) grotere ecologische voetafdruk dan andere. De gevolgen voor het klimaat, biodiversiteit en de leefomstandigheden van mensen, dieren en planten zijn groot. Met name de mensen die het minst grensoverschrijdend denken en doen, ervaren de gevolgen het meest.

In Nederland neemt het bewustzijn en de bezorgdheid bij mensen over de gevolgen van klimaat- en ecologische veranderingen toe. Zij realiseren zich ook in toenemende mate dat zij hierin zelf een rol spelen. Overheden, bedrijven en particulieren nemen (daartoe al of niet gedrongen of gedwongen) maatregelen. Per saldo is de impact van maatregelen om de schade aan de natuur en dus ook aan de grond te beperken of te herstellen nog onvoldoende, omdat economische belangen de boventoon blijven voeren. Juist omdat in het vorige hoofdstuk gesteld is dat een oplossing 'zonder de invloed van de mens' geen optie is, stelt deze terreinverkenning ons voor belangrijke theologische vragen: hoe kunnen mensen aan de Schepper van alle leven verantwoorden dat er dagelijks 150 soorten verdwijnen?⁴⁷

Het grensoverschrijdend handelen van mensen wordt vaak in verband gebracht met koloniale tendensen, die ook in nu nog zichtbaar zijn. Het onderwerpen, niet van volkeren maar van andere schepselen, aan machtshandhaving en -uitbreiding van (bepaalde groepen) mensen vertoont eenzelfde structuur als die van het kolonialisme. Sterker nog, de gevolgen van deze vorm van overheersing en uitbuiting raken voor een deel dezelfde mensen die ook door koloniale activiteiten werden getroffen het hardst: mensen in kwetsbare posities, zoals vrouwen en kinderen in voormalig gekoloniseerde landen en inheemse volken. Volgens bepaalde theologen is er sprake van een gekoloniseerde natuur.⁴⁸ Zij stellen dat, net zoals in de bevrijdingstheologie de verlossende en bevrijdende kracht van het evangelie voor mensen in achtergestelde posities is uitgewerkt, nu een vergelijkbare beweging nodig is voor niet-menselijke schepselen die in het gedrang komen. Dat vraagt volgens hen eerst en vooral om een herinterpretatie van relaties: niet in termen van heersen en benutten of zorgen voor, maar van respect betuigen, herstellen, bevrijden en samenwerken. Het denkkader van het heersen omschrijft de relatie tussen God, mensen en grond in hiërarchische termen van subject en object. We constateren dus dat een ander model nodig is. Hier kan ons model van de modi van overleving, verheffing en wederkerigheid mensen helpen de impliciete hiërarchie die onder hun besluiten ligt naar voren te halen. Ook onderscheiden posities van mensen en God ten opzichte van de aarde horen daarbij.

Deze kritiek is niet nieuw. In een veelgeciteerd artikel over de rol van de christelijke religie in milieuproblematieken, stelde Lynn White in 1967 dat het christelijke wereldbeeld een negatieve invloed heeft gehad op natuur en milieu vanwege de oproep tot en legitimatie van het ongelimiteerd aanspraak maken op de aarde en al haar hulpbronnen.⁴⁹ Dat leidde volgens hem onvermijdelijk tot beschadiging van het milieu, uitputting van natuurlijke hulpbronnen en uitbuiting van de natuur. De these van White is in de loop van de tijd genuanceerd. Sommige theologen hebben erop

gewezen dat White maar één bepaalde opvatting binnen het christendom bekritiseert en andere, meer holistische of zorgzame modellen negeert.⁵⁰ Weer anderen hebben erop gewezen dat met name het samengaan van christelijke overtuigingen en opvattingen uit de Verlichting hebben geleid tot de daadwerkelijke grootschalige beschadiging en uitbuiting van de natuur. Dat neemt niet weg dat de vraag naar de aard van de relatie tussen mensen en andere schepselen – inclusief de grond – nog steeds, of zelfs meer dan ooit, actueel is. Een kritische bezinning op de door ons gesignaleerde eenzijdige duiding van de relatie tussen (bepaalde) mensen en niet-menselijke schepselen vraagt om een ander, breder perspectief op de relatie tussen mensen en grond en tussen mensen en alle niet menselijke schepselen die in, op en van de grond leven.

De theologische waarschuwing om de grond niet te vereren, is in de protestantse theologische traditie ter harte genomen. Maar het lijkt er nu op dat in het geleefde geloof de pendel naar het andere uiterste uitslaat: instrumentele ‘ontgoddelijking’ leidt tot ‘ontheiliging’ van de grond. Ecofeministische theologen zoals Sallie McFague reiken een alternatief aan om te komen tot een herwaardering van de grond en om een dualistisch en hiërarchisch denken over de relatie God-mens-aarde te doorbreken. McFague pleit er bijvoorbeeld voor om ons voor te stellen dat het vleesge-worden Woord van God niet alleen betrekking heeft op het lichaam van de historische Jezus, maar op alle menselijke en niet-menselijke schepselen. Daarmee valt ook de bijzondere, hiërarchische positie van de mens weg ten faveure van de erkenning van een sacramentele lading van heel de schepping.⁵¹ Dat doet echter geen recht aan de macht die mensen bezitten en ten goede of ten kwade aanwenden. Het kan bovendien leiden tot een vergoddelijking van de aarde en daarmee tot een pantheïstisch godsverstaan (God is alles en alles is God), wat in de christelijke theologie een moeizaam standpunt is. De complexe verwevenheid van mensen met de grond dient dus wel theologisch doordacht te worden, maar niet alleen vanuit de verantwoordelijkheid die mensen dragen voor de niet-menselijke schepselen. De relaties omvatten ook erkenning van onze afhankelijkheid, eerbied en de moed om de andere schepselen ruimte te bieden of met rust te laten. Daarnaast gaat het om de morele vraag naar de zorg voor een leefbare aarde voor komende generaties en voor een rechtvaardige verdeling van welvaart. In al deze aspecten gaat het om eerbied voor de Schepper, die leven schept, onderhoudt en vernieuwt.

Om recht te doen aan een eerbiedige, bescheiden en zorgzame relatie ten opzichte van grond is een nieuw perspectief nodig. Aanzetten hiertoe hebben we gevonden in een set ‘groene’ preken waarin bijvoorbeeld, op grond van teksten als Kolossenzen 3 of Romeinen 8, een perspectief op schepping wordt geboden dat de intrinsieke verbondenheid van het geschapene in Christus vanuit een heilshistorisch, kosmologisch en eschatologisch perspectief belicht. Eerbied, erkenning van de onvolkomenheid en het hunkeren naar een nieuwe schepping worden hier bijeen gehouden. Van belang is daarbij ook dat er in deze theologische perspectieven niet alleen plaats is voor ‘het goede leven hier en nu’, gebaseerd op een romantische natuuropvatting (‘de aarde als beloofd land’), maar ook voor de erkenning van het kwaad en het offer.⁵² Bij die laatste noties is van belang ook de notie van ‘gerechtigheid’ mee te nemen. Klimaatgerechtigheid is immers een belangrijk thema, zowel in het maatschappelijk debat (Nederlandse burgers maken zich bijvoorbeeld zorgen over de rechtvaardige verdeling van klimaatkosten: 61% vindt dat kosten niet eerlijk verdeeld worden tussen arme en rijke Nederlanders en 70% vindt dat dat geldt voor burgers en bedrijven),⁵³ als ook binnen de ecofeministische theologie.⁵⁴

Voor de gidsende fase van het project grond en om te komen tot een verantwoorde theologie van grond hebben we daarom de volgende uitgangspunten en vragen geïdentificeerd en geven we hieronder bovendien een denkrichting aan voor het perspectief op grondrelaties.

1. De complexiteit van relaties en de problematiek die meekomt met het nuttigheidsprincipe en een modus van overheersen, vraagt om doordenking van de relatie God-mens-grond op zo’n manier dat wederkerige eerbied, erkenning van afhankelijkheid, verantwoordelijkheid en zorg niet tegen nuttigheid worden uitgespeeld.
2. In het spanningsveld van ontheiliging en vergoddelijking van de grond als vormen van grensoverschrijding, verdient de relatie God-mens-grond nader theologisch onderzoek en vertaling naar concrete diaconale en liturgische praktijken.
3. Kan het bevorderen van uitwisseling tussen verschillende relationele perspectieven op grond de grondvergetelheid omkeren in een perspectief van verbondenheid en zo ja, hoe?

Noten

- 33 www.grondreis.nl
- 34 <https://www.grondreis.nl/nieuws-en-activiteiten/nieuws/2025/06/op-bezoek-bij-de-grond-van-david-en-janneke/>
- 35 <https://www.grondreis.nl/nieuws-en-activiteiten/nieuws/2025/06/grondgebied-delen-met-de-wolf/>
- 36 <https://www.grondreis.nl/nieuws-en-activiteiten/nieuws/2025/06/op-bezoek-bij-de-grond-van-david-en-janneke/>
- 37 *Gedeelde grond: CRa agenda 2025-2029*, Ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening.
- 38 Zie de documentaire *Onder het maaiveld* (2023), of ook de populaire TV serie *Woeste Grond*, geraadpleegd 15 januari 2026.
- 39 Het thema *Grondtonen* van de IJsselbiënnale 2023; de tentoonstelling *Soils* van het Van Abbemuseum in Eindhoven in 2024; het culturele programma *Nieuw Peil, oude grond*, geraadpleegd 22 december 2025. *Expositie 'Grond'* te Lichtenvoorde en webinars als *Kijken in de grond*.
- 40 Daniel van der Velden, Laurens Klerkx, Joost Dessen, en Lies Debruyne, 'Cyborg farmers: Embodied understandings of precision agriculture', *Sociologia Ruralis* 64, nr. 1 (2024): 3-21, <https://doi.org/10.1111/soru.12456>.
- 41 Kornelis H. Miskotte, 'Bijbels ABC', in *Verzameld werk*, vol. 16, red. Mirjam Elbers, Niels den Hertog, Willem van der Meiden, Marco Visser, en Jaco Zuurmond (KokBoekencentrum, 2025), 140-41.
- 42 Miskotte, 'Bijbels ABC', 145.
- 43 Versantvoort, Klomp, Elsen, et al., Tussen duurzaam denken en duurzaam doen, 13.
- 44 Rentmeesterschap gaat terug op de verantwoordelijkheid van het hoofd van de huishouding (in het Grieks: oikonomos), de huis slaaf, zoals Aristoteles daar in de vierde eeuw voor Christus al over schrijft. Theologisch gezien legt de rentmeester, volgens Jan van der Stoep, dus verantwoording af aan God en kenmerkt rentmeesterschap zich door een relatie van dienstbaarheid. Zie Jan van der. 'Stewardship revisited. A conceptual analysis.' Inaugurale rede (Wageningen University and Research, 2023), 13.
- 45 Een voorbeeld van een dergelijk initiatief van boeren en burgers is *Den Hâneker*, geraadpleegd op 21 januari 2026.
- 46 In het Verenigd Koninkrijk gaat dit om o.a. organisaties als Friends of the Earth, Operation Noah, Rewild the Church and A Rocha UK, in Duitsland om Christians4future, en in België om Ecokerk.
- 47 Zie Julia Enxling, *Und Gott sah das es schlecht war* (Kösel-Verlag, 2022).
- 48 Leonardo Boff, *Cry of the earth, cry of the poor* (Orbis, 1997).
- 49 Lynn White, 'The historical roots of our ecologic crisis', *Science* 155 (1967): 1203-7.
- 50 Zie Stefan Paas, *Vrede op aarde* (KokBoekencentrum, 2023), 299-303; Gijsbert van den Brink, 'Rentmeesterschap?' *Met andere woorden* 41, nr. 2 (2022): 71; Kelly Keasberry, *Geworteld in verbinding: Een ecologische theologie voor de toekomst* (Garant, 2024), 30.
- 51 Sallie McFague, *The Body of God: An ecological theology* (Augsburg Fortress Publishers, 1993), 192.
Zie ook de kritische bespreking door Carola Dahmen van de theologie van Mc Fague en Catherine Keller op dit punt in Carola Dahmen, 'And it was not good anymore. The Ecofeminist Theologies of Sallie McFague and Catherine Keller and the Dialectical Theologie of K.H. Miskotte. A Systematic-Theological Research.' (PhD Thesis, Protestantse Theologische Universiteit. Skandalon, 2024), 173.
- 52 Met de aandacht voor erkenning van het kwaad, gaan we in tegen ecotheoloog Norman Wirzba, die in zijn boek *Agrarian Spirit* de notie van kwaad en zonde min of meer vervangt door 'offer'. Daarmee ontstaat een positieve theologische antropologie waarbinnen alle verantwoordelijkheid voor het oplossen van ecologische problemen bij de mens komt te liggen en systemisch kwaad noch praktisch noch theologisch van belang lijkt te zijn. Zie Norman Wirzba, *Agrarian Spirit: Cultivating Faith, Community, and the Land* (University of Notre Dame Press, 2022).
- 53 Versantvoort, Klomp, Elsen, et al., Tussen duurzaam denken en duurzaam doen, 25.
- 54 "If theology in the public sphere is to make sense, then not only must it be prepared to speak out into the public domain, but also it needs to connect with and allow for public debate about what justice requires." Celia Dean-Drummond, 'Public Theology as Contested Ground: Arguments for Climate Justice', in *Religion and Ecology in the Public Sphere*, red. Heinrich Bedford-Strohm en Celia Dean-Drummond (Bloomsbury, 2011). <https://doi.org/10.5040/9780567723932.ch-010>.

4

Grondwoorden

4.1 Spreken en spraakverwarring

In elk aspect van het grondonderzoek stuiten we op het belang van taal. Taal is een wezenlijk onderdeel van hoe mensen zich tot hun omgeving en ook tot de grond verhouden. Het belang van taal in relatie tot de grond wordt ook in geloof en theologie van meet af aan erkend; het is fundamenteel. Dat blijkt uit het gegeven dat God zelf sprekend ter sprake wordt gebracht in het eerste hoofdstuk van het eerste Bijbelboek (Genesis 1-2:4). Het eerste scheppingsverhaal vertelt dat het scheppen van de grond door God een talig gebeuren is: 'God zei...'. Ook het tweede scheppingsverhaal (Genesis 2:4-25) spreekt van grond: het brengt onder woorden dat de mens uit stof van de aarde, oftewel uit de grond is geschapen. Tot op vandaag klinken bij uitvaartdiensten en daar waar de kerk het begin van de Veertigdagentijd markeert met de viering van Aswoensdag, de Bijbelse woorden 'stof tot stof' (naar Genesis 3:19). Dit herinnert mensen aan hun sterfelijkheid, maar ook aan hun verbondenheid met God en met de grond. De sprekende God uit Genesis schept mensen die op hun beurt ook weer taal gebruiken om zich tot de aarde, de grond en andere grondscheepselen te verhouden; de mens is immers gemaakt als evenbeeld van God (Genesis 1:27-28). Vandaag de dag duiden sommige mensen deze verhouding tot de aarde met het woord 'heersen' (in de zin van 'onderwerpen'), anderen spreken liever over 'zorgen voor' of 'bewerken'. Dit zijn interpretaties ontleend aan de beide scheppingsverhalen in Genesis, waarin verschillende woorden worden gebruikt om de relatie van de mens tot de aarde mee uit te drukken.⁵⁵ Omdat taalgebruik een manier is om de wereld te ordenen en je tot de omgeving te verhouden, betekent het bestuderen van taalgebruik ten aanzien van grond: ontdekken hoe we de wereld ordenen en onszelf en de grond daarbij indelen.

In ons grondonderzoek zijn we op het spoor gekomen dat taal ook een bron van spraakverwarring kan zijn. Soms gebruiken mensen verschillende woorden voor hetzelfde, soms gebruiken ze hetzelfde woord voor verschillende dingen. We belichten in dit hoofdstuk concreet welke spraakverwarring we in ons grondonderzoek hebben aangetroffen en ordenen deze aan de hand van twee fenomenen die we hebben aangetroffen in het spreken (of zwijgen) rondom de grond: de vereenvoudiging van taal en taalverlegenheid.⁵⁶

4.2 Vereenvoudiging van taal

De meest voorkomende spraakverwarring die we hebben aangetroffen, wordt veroorzaakt doordat mensen woorden of begrippen die ze gebruiken versmallen of vereenvoudigen. Het mag lijken of we hier spijkers op laag water zoeken, maar wat er op het spel staat, is het voorkomen van karikaturen van anderen en van de grond, en een helder zicht op Gods betrokkenheid bij de grond en die van mensen. De vereenvoudiging van begrippen in het spreken gebeurt op verschillende manieren, die we hieronder beschrijven en kort verklaren. Daarbij maken we gebruik van voorbeelden uit diverse deelprojecten van project Grond.

Schijnbare synoniemen

Regelmatig worden twee woorden als synoniemen gebruikt, zonder rekening te houden met de verschillen tussen deze woorden, of die nu groot zijn of klein. Hierdoor kan, bedoeld of onbedoeld, de indruk ontstaan dat mensen het over hetzelfde hebben, terwijl dat eigenlijk niet het geval is. De gevolgen daarvan kunnen ver strekken. Een vaak voorkomend voorbeeld van verwarring van schijnbare synoniemen is het gebruik van de begrippen 'schepping' en 'natuur'.

Christenen duiden 'natuur' niet zelden aan met het woord 'schepping', maar deze begrippen zijn geen synoniemen. Met 'natuur' duiden mensen vaak het geheel van levende en niet-levende organismen en hun omgeving aan – het ecosysteem waarvan ze deel uitmaken (al moet direct worden gezegd dat mensen 'natuur' vaak buiten zichzelf plaatsen, terwijl zij ook zelf 'natuur' zijn). We zien dat waar mensen 'schepping' gebruiken als synoniem voor natuur, zij dit doen om de natuur nadrukkelijk te verstaan in relatie tot God of geloof ('de natuur is gemaakt door God', 'de natuur is tot eer van God').

'Schepping' in zijn volle betekenis is echter een begrip dat uitdrukt dat God mensen en heel de ons omringende aardse werkelijkheid 'tot aanzijn' heeft geroepen, in stand houdt, voortdurend vernieuwt (herschep): Gods scheppend werk heeft een doel, dat in Genesis 1-2 wordt gesymboliseerd door de rustdag waar het scheppingswerk

op uitloopt.⁵⁷ ‘Schepping’ gaat dus niet allereerst over het ontstaan van de wereld, maar vooral over het bestaan ervan. Bovendien belijden christenen dat God niet alleen de aarde heeft geschapen, maar de gehele kosmos, en niet alleen mensen, maar ook engelen. ‘Schepping’ heeft, kortom, ook niet alleen betrekking op het materiële, zichtbare, maar net zo goed op het geestelijke, onzichtbare.⁵⁸ Schepping is daarmee een begrip dat de werkelijkheid anders benadert dan het begrip natuur. Met schepping komt er zicht op een belangrijk verschil tussen wat God doet en de verantwoordelijkheden van mensen. Christenen kunnen zich door God geroepen weten om de natuur te onderhouden en te beschermen (vaak wordt Genesis 2-3 herkend als opdracht daartoe), maar als ‘schepping’ wordt gebruikt als synoniem voor natuur, dan dreigt er theologisch iets mis te gaan. Het onderhouden en bewaren van de schepping is immers niet aan mensen (die zelf bovendien schepselen zijn, dus niet buiten de schepping staan), maar alleen aan God/de Schepper zelf. Kort samengevat: mensen zorgen voor de natuur en God zorgt voor de schepping.

Wanneer woorden worden gebruikt als synoniemen terwijl ze dat niet zijn, lopen beide termen het risico om betekenis te verliezen; ze worden versmald, waardoor diepte en rijkdom van de begrippen verloren gaan. Bovendien ligt bij het gebruik van ‘schepping’ als schijnbaar synoniem voor natuur, het gevaar op de loer dat mensen een te grote verantwoordelijkheid op zich laden, namelijk die van God. Een versmald gebruik van de term schepping ontnemt, tot slot, geloof en theologie hun eigen (kritische) stem, juist als mensen de natuur beschouwen als een object dat ze kunnen aanwenden ten behoeve van zichzelf (zie 1.3 en 3.6). Het begrip schepping kan juist tegenwicht bieden tegen de beheersmatige of bevoogdende attitude van de mens ten opzichte van de natuur, die aan de basis staat van de klimaat- en ecologische problemen waarmee we momenteel geconfronteerd worden. Bij een versmald gebruik van het begrip schepping gaat de mogelijkheid van een kritisch eigen geluid van geloof en theologie verloren.

Een van de verklaringen voor de spraakverwarring die wordt veroorzaakt door het gebruik van schijnbare synoniemen, is dat mensen begrippen gebruiken uit verschillende taalvelden, bijvoorbeeld religieuze en niet-religieuze, of politieke en maatschappelijke. Een andere verklaring is dat door de toegenomen globalisering de uitwisseling van ideeën over grond ontleend wordt aan verschillende talen, bronnen en contexten. Zo moest Trees van Montfoort, om spraakverwarring te voorkomen, voor de Engelse vertaling van haar boek *Groene theologie* bijvoorbeeld delen uit haar Nederlandse tekst herschrijven, omdat de begrippen ‘rentmeesterschap’ en *stewardship* niet eenvoudigweg als synoniemen kunnen worden gebruikt. Deze begrippen functioneren in onderscheiden taalvelden en hebben in hun eigen context eigen en verschillende betekenislagen.⁵⁹ Een ander voorbeeld van spraakverwarring door schijnbare synoniemen komt uit het onderzoek naar gemeentetheologie, toen onderzoeker Marileen Steyn – die op dat moment pas een kleine twee maanden in Nederland was en wier moedertaal het Afrikaans is – tijdens een ronde workshops in geloofsgemeenschappen de vraag stelde “Heeft God belang bij de grond?”. Meerdere deelnemers aan de workshop vonden dit een wonderlijke en ongemakkelijke vraag, vanwege de economische connotatie die het woord ‘belang’ voor ze had. In het Afrikaans duidt de vraag naar het belang van de grond echter niet primair op een economisch belang, maar is de relationele betrokkenheid er net zo goed in begrepen. De spraakverwarring die in de workshops ontstond, bracht een duidelijke spanning aan het licht tussen het denken over grond in termen van nut en het theologische denken over grond (zoals uiteengezet in 1.4): als grond alleen ‘opbrengst’ is, wat heeft God daar dan aan?

Het gebruik van schijnbare synoniemen maakt duidelijk dat een aantal dingen van belang is in gesprekken over grond. In de eerste plaats, dat mensen zich ervan bewust zijn dat spraakverwarring op de loer ligt. In de tweede plaats dat deelnemers aan gesprekken (of ze nu uit academische, Bijbelse of nog andere bronnen putten) hun woorden en begrippen zorgvuldig kiezen én zich ervan vergewissen dat ze hetzelfde bedoelen. En in de derde plaats, dat mensen die gebruik maken van ogenschijnlijke synoniemen uit een andere taal zich actief afvragen wat een vertaling doet met de betekenis van een begrip. Dat heeft immers invloed op hoe het vraagstuk van de grond in een bepaalde situatie wordt geformuleerd.

Reductie van aspecten van begrippen

In gesprekken over grond worden begrippen soms versmald doordat mensen werken met een selectie van aspecten van een begrip. Een voorbeeld hiervan is opnieuw het begrip ‘rentmeesterschap’.

'Rentmeesterschap' wordt vanuit de ecofeministische theologie, met name in Nederland, kritisch benaderd. Het wordt gezien als te antropocentrisch (mens-gecentreerd), hiërarchisch, en eenzijdig economisch geladen. Men kijkt met bezorgdheid naar deze term, omdat het zou staan voor de beheersende houding die de grond objectiviseert. Maar uit ons onderzoek met christelijke boeren komt rentmeesterschap juist naar voren als een positief en betekenisvol begrip waarmee mensen hun betrokkenheid bij en zorg voor de grond uitdrukken. In ons onderzoek blijkt dat op het boeren erf 'rentmeesterschap' als een rijk begrip wordt gebruikt met veel verschillende aspecten, waarvan er drie het vaakst doorklinken: productie, verantwoordelijkheid en zorg. Boeren wijzen met het begrip rentmeester op hun eigen rol in het maken van afwegingen ten aanzien van grond die door economische, relationele, ecologische, maar ook religieuze motieven bepaald wordt. Zij verwijzen ermee naar hun eigen positie ten opzichte van de grond, van hun omgeving en van God. Ons onderzoek laat zien dat niet alle boeren primair en uitsluitend vanuit economische motieven denken: voor de meesten verwijst hun zelfverstaan als rentmeester allereerst naar het besef dat de aarde uiteindelijk van God is, maar het beheer ervan aan hen is toevertrouwd. Dat maakt hen op een speciale manier afhankelijk, maar ook verantwoordelijk. Dit wordt echter heel verschillend gemotiveerd en ook verschillend ingevuld. Bijbelse beelden en verhalen spelen een rol in hun positieve beeld van de rentmeester: de rentmeester is geroepen om de 'hongerigen te voeden' en de boer draagt eraan bij om 'de wereld te voeden'. Zo kan een boer ook het bestrijden van onkruid als een rentmeesterlijke taak zien, die zowel letterlijk als figuurlijk verwijst naar een duurzaam doorzettingsvermogen: volhouden als het moeilijk is en wanneer er tegenwerking ervaren wordt. Sommige boeren herkennen in het begrip rentmeesterschap ook aspecten die kunnen bijdragen aan de uitputting van de grond, toont het onderzoek. Tegelijkertijd brengen zij hierin duidelijke nuanceringen aan. Binnen hun gebruik van rentmeesterschap klinken steeds ook elementen door van zorg, afhankelijkheid, relatie en verantwoordelijkheid. Deze elementen wijzen op een religieuze en waardegedreven oriëntatie van boeren.⁶⁰ De kritiek op het begrip rentmeesterschap dat het te mens-gecentreerd, hiërarchisch en economisch geladen is, is dus gebaseerd op een reductie van aspecten van het begrip: de breedte en gelaagdheid ervan worden niet benut, maar raken buiten beeld. Ook dit is een vorm van vereenvoudiging van taal en betekenissen die gesprekken over grond bemoeilijkt.

Voorbijzien aan de ontstaansgeschiedenis van begrippen

Woorden hebben een geschiedenis die bijdraagt aan de gelaagdheid van hun betekenis: een woord ontstaat in een bepaalde context, maar na verloop van tijd verandert de inhoud en soms ook de vorm van het woord. Doordat er steeds nieuwe elementen aan het cluster van betekenissen van een woord worden toegevoegd, neemt de gelaagdheid van een begrip toe. Is de etymologie van een woord niet of weinig bekend, dan kan verwarring ontstaan doordat mensen een bepaalde betekenis van een begrip naar voren schuiven en andere betekenissen naar achteren schuiven. Dit laat zich illustreren aan de hand van het begrip 'kerkrentmeester' in relatie tot kerkelijke pachtgronden.

De in ons onderzoek betrokken Colleges van Diakenen en van Kerkrentmeesters (van gemeenten behorend tot de Protestantse Kerk in Nederland) voelen zich verbonden met, en verantwoordelijk voor de grond die hun is toevertrouwd. Deze morele verantwoordelijkheid sluit voor hen in veel gevallen de mogelijkheid van verkoop van de grond uit. Daarbij spelen verschillende loyaliteiten een rol, die beïnvloeden hoe kerkrentmeesters en diakenen over grond denken (zie 3.5). Voor hen gaan gesprekken over grond niet alleen over een 'stuk' grond, maar ook over de mensen met wie zij in relatie staan: mensen die de grond in het verleden aan hen hebben toevertrouwd (soms al heel lang geleden, zie 2.2), of mensen voor wie zij zorgdragen door hen met de opbrengst van de diaconale grond in hun levensonderhoud te steunen. Een historisch perspectief op grond laat zien hoe de term 'rentmeester' – die, nadat die door Aristoteles al eeuwen voor Christus werd geïntroduceerd, in het Nieuwe Testament een rol speelt (bijvoorbeeld in Lucas 12:42) en door de eeuwen heen in theologie en filosofie bewaard is gebleven – na de Reformatie verbonden is geraakt met voogdij over de grond (zie eveneens 2.2). Dat laat zien dat deze geschiedenis ook in het heden kennis van en een vorm van verantwoording vraagt tegenover eerdere generaties, bijvoorbeeld een erflater die grond aan de kerk geschonken heeft.⁶¹ Deze specifieke kennis is meestal niet bekend bij kerkrentmeesters en diakenen, maar intuïtief zijn ze zich ervan bewust: kerkelijk en diaconaal grondbezit behoort tot het collectieve geheugen van de kerk.⁶² De herinnering aan kerkelijk grondbezit is door generaties kerkrentmeesters en diakenen bewaard en levend gehouden (zoals bijvoorbeeld ook rituelen als het avondmaal en teksten als het Onze Vader tot het collectieve culturele geheugen van de kerk behoren) doordat zij de grond niet verkochten. Deze herinnering overspant soms generaties en zelfs eeuwen.

In sommige gevallen hebben we ook geconstateerd dat kerkelijke pachtgronden gezien worden als ‘financiële belegging’. Dat representeert een heel andere visie op kerkgronden en de rol van de kerkrentmeesters. Enkele van de door ons geraadpleegde diakenen en kerkrentmeesters maken melding van de suggestie van derden om de grond (op termijn) te verkopen en de belegging liquide te maken om zo meer wendbaar te worden om te reageren op de veranderingen die meekomen met de krimp van de kerk en zo hun toekomstbestendigheid te vergroten. Deze suggestie wordt door geen van de geïnterviewden gedeeld. Hoewel een deel van hen de grond wel ziet als een belegging, gaan ze niet mee met de gedachte dat dit ‘voor hetzelfde geld’ ingewisseld kan worden tegen een andere beleggingsvorm. Bij de afwijzing van die suggestie spelen aspecten van rentmeesterschap een rol, namelijk verantwoording moeten kunnen afleggen over het beheer en een houding van dienstbaarheid. Lokale kerkrentmeesters en diaconaal rentmeesters verwoorden soms expliciet, dat de kerk verantwoordelijkheid draagt om de grond door te geven aan volgende generaties. En ze willen trouw blijven aan het doel van de schenking. Ook hier lijkt het collectieve geheugen een impliciete rol te spelen.

Strategisch inzetten van taal

Taal brengt iets teweeg: het berust op afspraken en creëert een werkelijkheid. Dat maakt dat taal zelden neutraal is en, onbewust of soms juist doelbewust (strategisch), wordt ingezet om de werkelijkheid op een bepaalde manier te presenteren.

In het deelproject over kerken en pacht kwam het verschillende keren voor dat de geïnterviewde kerkrentmeesters en diakenen vragen stelden bij de terminologie die de onderzoekers hanteerden: wat bedoel je precies met ‘intensief’ of ‘extensief’? Wat versta je onder ‘bestrijdingsmiddelen’ of ‘gif’? En wat bedoel je met termen als ‘duurzaam’, ‘natuur-inclusief’, ‘biologisch’? Deze vragen maakten duidelijk dat taal samenhangt met bepaalde posities en belangen; in een enkel geval bleken verschillende termen zozeer met waarden en belangen geladen dat ze eerder verwijdering dan begrip opleverden.

Een ander voorbeeld van het strategisch inzetten van taalvereenvoudiging kwamen we tegen in het deelproject over gemeentetheologie, in een gesprek over het beleid van de gemeente. Een gemeente had gekozen voor een eenvoudige, maar zeer expliciete verwoording van het eigen beleidsstandpunt door het bevestigen van een ambtsdrager van wie de opdracht al in de naamgeving besloten lag: een ‘groene diaken’. Hier was taal een manier om aandacht voor grond institutioneel te verankeren: door zorg voor de grond een formele plek te geven in het ambtswerk, kreeg deze zorg niet alleen woorden, maar ook structurele zichtbaarheid, zeggingskracht en macht in de gemeente.

Voor het bevorderen van een dialoog is het van groot belang om aandacht te hebben voor welke taal gebruikt wordt. Er is niet één juiste taal, maar de vraag wie of wat gewaardeerd of gediskwalificeerd wordt, is essentieel om te stellen. Dat geldt te meer als niet helder is met het oog waarop mensen, met name zij die macht hebben, bepaalde taal inzetten. In de publiekspresentatie van het vooronderzoek naar kerken en pacht trokken we de conclusie dat een open gesprek over kerken en pachtgronden erom vraagt de breedte van perspectieven in het vizier te houden: er zijn verschillende belangen (van duurzaamheid tot recreatie, van cultuurhistorie en biodiversiteit tot financiën, en met elk belang komen nog weer nadere keuzes). Iets anders dat een open gesprek dan ook bevorderen kan, is dat gesprekspartners hun belang expliciet onder woorden brengen.

4.3 Taalverlegenheid

Spraakverwarring in gesprekken over grond kan behalve uit taalvereenvoudiging ook voortkomen uit verschillende vormen van taalverlegenheid. Hiervan hebben we in het onderzoek twee vormen gezien, die we hierna met behulp van een voorbeeld uitwerken.

Omfloerst spreken

In kerken komt de grond doorgaans alleen expliciet ter sprake in relatie tot kerkelijke of diaconale pachtgronden. In het vieren van de gemeente, inclusief de prediking, blijken thema’s rondom grond nauwelijks aan de orde te komen. Als ze daar wel ter sprake komen, constateren we een bepaalde vaagheid in betekenis en vormen van omfloerst taalgebruik.

Een voorbeeld hiervan vinden we in een selectie van liturgisch materiaal van Nederlandse predikanten voor de viering op biddag. Uit de analyse van biddagpreken blijkt dat het in de prediking wél gaat over 'de schepping' en 'de aarde', of 'de wereld', maar de concreetheid van de grond waarop we leven en die ons voedt en draagt, komt naar verhouding weinig aan de orde. In de gebeden wordt de 'nood' van de aarde en soms ook een grenzeloze uitbuiting van de aarde erkend en als kwaad of als zonde bestempeld, maar dan vooral in een litanie te midden van andere zorgen die de mensen bezighouden, zoals oorlogen en rampen. Voorgangers formuleren weliswaar cultuurkritiek op ongebreideld welvaartsdenken, maar zijn terughoudend om dit te vertalen naar een kritiek op het aandeel dat de hoorder daar als consument in heeft. Dan klinkt eerder ietwat omfloerste en suggestieve taal: 'Misschien...'. Hierbij veronderstellen ze wel steeds dat de mens de taak heeft om goed voor de aarde te zorgen, waarmee ze dus aansluiten bij een wereldbeeld waarin de mens het middelpunt is. Hoe de zorg van mensen met betrekking tot concrete grond er dan precies uitziet, blijft veelal onuitgesproken. Datzelfde geldt voor de zorg van de Schepper: opvallend genoeg worden er ook vrijwel geen woorden gegeven aan de rol van de Schepper in het heden. Wat daarnaast eveneens lijkt te ontbreken, is een theologische visie op de toekomst van de grond. Op grond van onze waarnemingen blijkt dat taal in liturgie en prediking een dubbele functie heeft. Enerzijds wordt die ingezet voor de bewustwording van de urgentie dat er betere zorg voor de aarde nodig is en dat de mens daar een specifieke verantwoordelijkheid voor draagt. Tegelijkertijd wordt die in de biddagpreken ingezet om te benadrukken dat de mens afhankelijk is van God die voor de schepping blijft zorgen; dat wordt gepresenteerd als een reden waarom de mens hoop mag houden en toekomst mag verwachten. Dit perspectief op de toekomst wordt bijvoorbeeld ontleend aan het Bijbelse narratief van de 'nieuwe hemel en de nieuwe aarde'. De verbeelding daarvan wordt echter aan de hoorders overgelaten, waardoor enerzijds het geheim bewaard blijft, maar anderzijds de angel uit de urgentie gehaald wordt. Daarmee wordt ook het handelen van de mens in belangrijke mate gerelativeerd.

Omfloerst taalgebruik kan een uitvloeisel zijn van een verlegenheid van voorgangers die met verschillende dingen te maken heeft: diversiteit onder gemeenteleden en zorg om de goede relaties (hoe moet je preken of de gemeente voorgaan in gebed wanneer je weet dat gemeenteleden heel verschillende overtuigingen, praktijken en posities hebben?); de pastorale zorg voor mensen en hun materiële of geestelijke noden (wetend dat suïcides onder agrariërs en klimaat-depressies onder jongeren veel voorkomen); angst om te moraliseren of bij te dragen aan polarisatie.⁶³ Omfloerst spreken kan inderdaad spanning vermijden en een gemeenschappelijkheid suggereren. Wanneer daarmee werkelijk bestaande spanningen ontkend of verzwegen worden, is het risico dat mensen ook de relevantie van de preek of het spreken missen en zich daarmee ook niet meer aangesproken voelen: ze merken dat de échte vragen vermeden worden, er geen echt appel meer van de preek uitgaat en zij met hun vragen en noden of weerstanden niet serieus genomen worden. Er is taal nodig die aansluit bij wie mensen zijn en bij de context waarin zij leven; wat beter werkt, is helder spreken, bijvoorbeeld door de spanning als spanning te benoemen. Die spanning wordt vaak wel herkend: die zit ook in individuen zelf, zoals ons onderzoek naar burgerposities ten opzichte van klimaat liet zien (zo kunnen mensen feiten en zelfs hun zorgen over klimaatverandering onder woorden brengen én tegelijkertijd met enthousiasme vertellen over hun aankomende vlieg-vakanties).⁶⁴ Het onder ogen zien en onder woorden brengen van de dubbelzinnigheid die in ieder mens huist, kan het erkennen, aanvaarden en benoemen van spanningen tussen mensen en hun posities helpen.

Stilvallen

De taalverlegenheid die deel is van het spreken en de spraakverwarring rondom grond komt niet alleen tot uitdrukking in omfloerste taal, maar kan zich ook uiten in een gebrek aan taal: mensen kunnen stilvallen doordat ze zich machteloos voelen en/of de juiste woorden niet vinden. Het kan hier gaan om gesprekken over rituelen in relatie tot grond, maar ook en zelfs om gesprekken over God.

We geven een paar voorbeelden. Wanneer kerkrentmeesters en diakenen in interviews gevraagd worden of een theologisch perspectief op grond van belang is, herkennen zij dat wel; ze vinden het interessant, maar theologisch spreken over grond doen zij zelf niet; het ontbreekt hun aan theologische taal over grond. Een ander voorbeeld van het stilvallen rondom de betekenis van grond gaat over uitvaartrituelen. In de workshops rond gemeentetheologie bleek dat deelnemers het lastig vonden om, in het gesprek over kerkhoven of begraafplaatsen, onder woorden te brengen wat het zegt dat de kerk de overledene aan God toevertrouwt door het lichaam van deze mens in de aarde te leggen. De liturgische taal van uitvaartrituelen verbonden zij niet met de grond; het Bijbelse 'stof ben je, tot stof keer je terug' (Genesis 3:19b) verbonden ze met de vergankelijkheid van het leven en het dood-zijn van overledenen, maar niet met de overtuiging dat

het menselijk lichaam door God uit (grond)stof gemaakt is. Iets dergelijks speelt bij taal rond het avondmaal. Wanneer het accent in de viering ligt op geestelijke verzoening met God en persoonlijke redding door het offer van Christus, maakt dat het voor deelnemers aan de viering moeilijker om brood en wijn ook te begrijpen als vrucht van de aarde, verbonden met de grond. Hier blijkt opnieuw de spanning tussen abstracte/vergeestelijkte taal en taal van het concrete/materiële; voor velen behoren deze verschillende ‘talen’ tot verschillende domeinen van het leven. Het verbinden van deze talen/taalvelden lukt mensen niet goed. Dat laatste was ook aan de orde in een workshop waarin bleek dat de wolf en de grond tot twee verschillende taalvelden behoren; kerkleden spraken lang en levendig over de relatie van de mens tot de wolf en over de dreiging en de rechten van wolven. Maar een kwartier later in het gesprek, hadden dezelfde mensen veel meer moeite om te praten over grond, de plek en de dreiging van grond en hadden zij zelfs geen taal om zich te uiten over hun relatie tot de grond en eventuele rechten van de grond. Doordat ze weinig weten van het leven in de grond en omdat ze nog nooit taal hebben gehoord in relatie tot de grond (die ze intussen wel gebruiken), vielen ze stil. Ze hadden te beperkt taal om dit leven en deze relaties (die fundamenteel zijn voor het leven op aarde, zie 1.5) te kunnen exploreren.

Het stilvallen kan ook betrekking hebben op God zelf en de verlegenheid om over God te spreken. In de workshops rond gemeentetheologie werd ook duidelijk hoe verschillende godsbeelden, samengebracht onder het ene woord ‘God’, het gesprek beïnvloedden. In een vrijzinnige kerkelijke gemeente werd uitvoerig besproken wat er eigenlijk wordt gevraagd wanneer onderzoekers de vraag stellen ‘of God zorg draagt voor de grond’. Gaat het dan (uitsluitend) om God, inclusief de persoon van Jezus? Of omvat dit begrip ook dat wat sommige deelnemers aanduiden als ‘Moeder Natuur’ of zelfs het ‘kwantumuniversum’? En hoe verhouden de deelnemers die ‘God’ op deze wijze verbeelden zich tot degenen voor wie ‘God’ juist verwijst naar een klassiek trinitarisch godsbegrip van Vader, Zoon en Heilige Geest? De verlegenheid om over God te praten, leidde tot de behulpzame, zeer brede aanduiding van God als ‘de Onnoembare’; deze term stelde de gemeente in staat zich los te maken van de ervaren beperkingen binnen het bestaande taalveld en gezamenlijk in gesprek te gaan over de onderliggende vraag: ‘Is er sprake van goddelijke betrokkenheid bij de grond?’ Maar in een andere, orthodox-gereformeerde gemeente rees de vraag of het überhaupt geoorloofd is om menselijke taal te gebruiken om God te beschrijven. Het stilvallen had hier niet alleen betrekking op Gods naam, maar zelfs op Gods wezen. Mag je zeggen dat God droomt over de grond? Wat kunnen mensen werkelijk over God zeggen? Dit zijn legitieme vragen. Want het is überhaupt niet eenvoudig om over God te spreken; dat is heel gewoon en het getuigt ook van eerbied en schroom. Voor bepaalde onderwerpen hebben mensen wel woorden en uitdrukkingen, waarmee ze het, ondanks hun taalverlegenheid en schroom om over God te spreken, toch wagen. Om diverse, hierboven genoemde redenen is dat bij grond niet het geval.

Om verder te komen met de vraag naar Gods zorg voor de grond of Gods belang daarbij, kan het gedachtengoed van Kornelis Heiko Miskotte behulpzaam zijn, die zich in de vorige eeuw uitvoerig heeft beziggehouden met de vraag hoe we überhaupt over God kunnen spreken. Zijn denken bevat allereerst een waarschuwing om niet te abstract te spreken over God (met termen als ‘almacht’, ‘alwetendheid’ en ‘onveranderlijkheid’), omdat dit volgens hem kan leiden tot een vergoddelijking van de natuur als kosmische kracht of lot en daarmee tot ‘heidendom’.⁶⁵ In de tweede plaats spoort Miskottes denken aan om te zoeken naar taal die het concrete handelen van God kenbaar maakt (hij bepleit daarmee een ‘eigenaardige’ manier om over God te spreken): volgens hem moeten we God verstaan vanuit de geopenbaarde Naam, die niet zozeer uitdrukt *wat* God is, maar *hoe* God met ons is en zal zijn (vgl. Exodus 3:14).⁶⁶ Wie aandacht heeft voor hoe in de Bijbel ‘de Naam’ omgaat met de menselijke en niet-menselijke schepping, krijgt juist de concrete werkelijkheid van de aarde, dus van de grond, in beeld. Mensen beschrijven het handelen van God in de Bijbel in ‘mensvormige’ termen, maar zulk spreken over God moet volgens Miskotte niet gezien worden als tegemoetkoming aan ons beperkte verstand; juist het ‘menselijke’ van Gods handelen kan ons helpen bij het spreken over Gods zorgen en belangen. Volgens Miskottes benadering van spreken over God is het stellen van de vragen naar Gods belang bij de grond, of naar hoe God zorgt voor de grond, dus legitiem. Dat stimuleert ook om economische taal en geloofstaal over grond met elkaar te verbinden.

4.4 Opbrengst en vooruitblik: taal en verbeelding

De eerste helft van ons onderzoeksproject heeft duidelijk aan het licht gebracht hoe er over grond (en geloof en grond) gesproken wordt en dat er in gesprekken over grond spraakverwarring optreedt. Die wordt enerzijds veroorzaakt doordat mensen op verschillende manieren taal vereenvoudigen en anderzijds doordat mensen geen taal hebben en stilvallen, waardoor het gesprek stopt. Over de theologische taal die we in het onderzoek tegenkomen,

constateren we dat die onvoldoende bijdraagt aan het op constructieve wijze in gesprek brengen van mensen over de verhouding van God, schepselen en de grond.

De taalverwarring komt deels doordat woorden bepalen hoe we de werkelijkheid waarnemen en doordat taal definieert wat 'waar' is, 'normaal' of 'gewenst'. Taal is niet neutraal, maar een sturend communicatiemiddel en is dus verbonden met macht: taal creëert macht of invloed, handhaaft die en daagt die uit. Macht of invloed is niet per se negatief, maar eerder een maatschappelijk gegeven om rekening mee te houden. Wanneer meerdere partijen zoeken naar passende taal, worden voor onderzoekers vragen relevant als: wat geldt als goede of aanvaardbare taal en voor wie of welke groep? Welke woorden zijn taboe en wie bepaalt dat? En waarom krijgen bepaalde argumenten of formuleringen meer gewicht dan andere? Het is belangrijk om oog te hebben voor taal- en betekenisverschillen tussen groepen en ook binnen groepen: dit helpt om stereotype beelden en eenzijdig spreken (bijvoorbeeld over 'de boeren' of 'de groene maffia') te voorkomen en om mensen recht te doen. Taal is immers een dynamische vorm van communicatie, waarbij belanghebbenden, bewust of onbewust, telkens invloed uitoefenen en 'onderhandelen': taal is een voorstel voor een betekenis, waar een gesprekspartner in meegaat of niet in meegaat en een ander voorstel doet. Onderhandelen over taal is samen betekenis creëren; als de onderhandeling niet slaagt, ontstaat verwarring. Die kan zelfs gaan over wie er mag meespreken (krijgt de grond ook een stem in de onderhandeling en welke betekenis heeft dan de taal die de grond zelf spreekt?). Onderhandelen over taal en dus over betekenis is ook onderhandelen over invloed.⁶⁷

Het omfloerst spreken of stilvallen is een vorm van taalverlegenheid die laat zien dat mensen niet (goed) in staat zijn om relaties te leggen tussen verschillende discoursen of taalvelden. Het proces waarin verschillende betekenissen met elkaar in verband worden gebracht, levert dan geen verwarring op, maar stokt. Dat staat mogelijke verandering in de weg. Om dit proces weer vlot te trekken (en dus om verder te komen met het formuleren van eigenschappen van een verantwoorde theologie ten aanzien van grond), is het daarom nodig nieuwe, verbindende taal over grond te ontwikkelen. Soms wordt gesuggereerd dat Bijbelse taal en beelden zich lenen als verbindende taal, maar die blijken in de praktijk slechts op abstracte wijze of in beperkte kring te functioneren. Dat betekent dat verbindende taal het zal moeten hebben van verbeelding: welke nieuwe begrippen, beelden of metaforen kunnen de realiteit die mensen ervaren op een nieuwe, andere manier laten zien? Hoe kunnen bijvoorbeeld relaties – waaronder die van God, menselijke en niet-menselijke schepselen en grond – nieuw of anders onder woorden worden gebracht, en welke nieuwe stemmen (bijvoorbeeld die van het verleden of de toekomst, of ook de grond zelf) kunnen in dit spreken worden ingebracht? Op een aantal plekken in ons onderzoek zijn we al voorbeelden van zulke nieuwe taal tegengekomen, bijvoorbeeld van rituele en gebedstaal die de relatie van mensen met de grond thematiseert. Ook in het veld van de kunsten vinden we vormen van vernieuwing van taal en verbeelding, bijvoorbeeld het werk van Arita Baaijens, Gaea Schoeters, Eva Meijer of Mariken Heitman, die een visioen van de toekomst schilderen of mensen aanspreken op hun verlangen of gevoel van verbondenheid.⁶⁸

Viering van Allerzielen in een protestantse gemeente

We gaan aan het slot van dit hoofdstuk – met het oog op het tweede deel van ons onderzoek, waarin we willen experimenteren – kort in op het werk van een van de kunstenaars die vooropgaat in het zoeken naar nieuwe taal ten aanzien van de grond. De kunsten kunnen ons immers leren hoe nieuwe taal en verbeelding werken. Verrassend genoeg laten veel kunstenaars zich bij het zoeken naar nieuwe taal voor de grond inspireren door de christelijke traditie, die ze daarmee ook bevragen en vernieuwen. Een concreet voorbeeld van een literair werk waarin dat gebeurt, is *Broze Aarde*, een poëziebundel van Antjie Krog die is geschreven als een ‘mis voor het universum’.⁶⁹ Met behulp van deze poëtische liturgie bevraagt Krog bestaande liturgische taal, want: is deze wel geschikt om mensen te stimuleren tot een zorgzame relatie met de aarde? Het belang van Krogs poëzie ligt in het feit dat deze de aandacht vestigt op de onderlinge verbondenheid van de planeet en alles dat daarop leeft – een aspect dat vaak ontbreekt in liturgische taal. Ook zet Krog aan tot kritische reflectie op representatie in liturgische teksten en praktijken: wat krijgt onze aandacht en wat blijft onopgemerkt? Met andere woorden, wie of wat krijgt een stem en wordt belichaamd in liturgische taal? Tot slot kan Krogs poëzie een verlangen opwekken naar verandering ten goede. Volgens de dichter is dit verlangen de kracht van religie en is het een voorwaarde voor transformatie – een transformatie die op nieuwe, inspirerende manieren kan worden verbeeld met behulp van creatieve taal.

We menen dat het zoeken en ontwikkelen van taal die nieuwe betekenissen en verbindingen schept in de tweede helft van ons onderzoek niet alleen nodig, maar ook zinvol is, omdat uit ons onderzoek blijkt dat er behoefte is aan taal en omdat taal aangeleerd kan worden. Belangrijk is daarbij dat in de taal van verhalen en verbeelding verschillende, contrasterende perspectieven opgenomen kunnen worden; dat deze naast elkaar kunnen bestaan als het begin van een nieuw gesprek of als aanzet tot een nieuwe moraal. Theologische taal kent een rijke verscheidenheid aan genres die ingezet kunnen worden om de taal van het alledaagse via verbeelding en ritueel te verbinden met nieuwe perspectieven. Die verscheidenheid helpt om recht te doen aan verschillende situaties die ook om verschillende soorten taal vragen: de betrokken taal van de aanklacht, de rouwklacht die het verlies erkent, de profetische taal gericht op de toekomst, of de vertroosting en bemoediging daar waar die nodig is, en vooral ook de taal van de dialoog en solidariteit. Dat brengt het inzicht met zich mee dat taal niet alleen een beschrijving van een bepaalde werkelijkheid is, maar ook de inzet vormt van de onderhandeling om te komen tot gemeenschappelijk verstaan en gedeeld perspectief. Voor dat gesprek tussen mensen is bovendien vertrouwen nodig (zeker als mensen verschillende talen spreken) en, om karikaturen te voorkomen, de openheid om de positie en context van de ander te willen begrijpen.

Noten

- 55 'Heersen' en 'onderwerpen' zijn vertalingen van de Hebreeuwse woorden (*radah* en *kabash*) uit Genesis 1:28, waar de eerste mens wordt geschapen als Gods evenbeeld. 'Bewerken' en 'zorgen voor' drukken (als vertalingen van *abad* en *shamar*) in Genesis 2:15 uit wat de mens te doen staat in de tuin van Eden, wanneer God de mens daar gebracht heeft.
- 56 Als onderzoekers zijn we ons ervan bewust dat we inzicht geven in gebruikte 'grond-taal' op een manier die zelf ook talig is (namelijk met een rapport) en dat, omdat taal nooit neutraal is, daarin onze eigen perspectieven en onze belangen, zoals toegelicht in 1.4-1.6, worden verwoord en gediend.
- 57 Zie Gijsbert van den Brink en Cees van der Kooi, *Christelijke dogmatiek* (Boekencentrum, 2011), 196-197.
- 58 Een behulpzame introductie in de scheppingsleer is te vinden in Van den Brink en Van der Kooi, *Christelijke dogmatiek*, 65.
- 59 Zo kreeg in het Nederlandse taalgebied 'rentmeesterschap' in de jaren zeventig van de vorige eeuw nieuw leven ingeblazen doordat het werd verbonden met schepping. Daarmee werd het begrip een moreel ijkpunt in de christelijke milieupolitiek, terwijl christelijke politieke partijen er intussen in hun verkiezingsprogramma's slechts terloops naar verwijzen en het diffuus blijft wat zij onder dit begrip verstaan. Het Engelse begrip *stewardship* kent een eigen geschiedenis en inbedding. Zie voor een bespreking van de rentmeestersmetafoor in Nederland: David Onnekink, 'Ecologisch rentmeesterschap. Opkomst en ondergang van een metafoor', *Radix* jrg. 50, nr. 2 (2024), 172-184.
- 60 Dit strookt met het gezichtspunt van Jan van der Stoep, die in zijn oratie aan Wageningen University (WUR) een pleidooi hield voor herwaardering van de figuur van de rentmeester in het taalgebruik. De waarde ervan ziet hij in vier karakteristieken. Ten eerste heeft rentmeesterschap de associatie van duurzaam beheer met het oog op de verantwoordelijkheid voor dieren en mensen in wereldwijd perspectief, dus breder dan uitsluitend een lokaal perspectief. Het tweede betreft relaties van zorg (en dan eerder verstaan als 'zorg om' dan 'zorg voor'), die volgens Van der Stoep contrasteren met een nadruk op de mens als heerser. Ten derde laat het rentmeesterschap zich, met een beroep op Genesis 2:7, begrijpen in termen van wederzijdse afhankelijkheid: de mens is zelf uit aarde gemaakt. Een vierde vormend element van rentmeesterschap is verantwoordelijkheid. Rentmeesters beheren geen eigen bezit, maar het bezit van iemand anders. Rekenschap afleggen hoort daarom bij rentmeesterschap. Vanuit christelijk perspectief verwijst dat naar het bezit van God of van Jezus Christus. Zie Jan van der Stoep, *Stewardship revisited. A conceptual analysis*. Inaugurele rede. WUR. 2022.
- 61 Dat deze kennis van en verantwoording jegens de geschiedenis en het voorgeslacht op sommige plaatsen wel aanwezig is, blijkt uit het volgende antwoord van een diaken op de vraag of werd overwogen de diaconale grond te verkopen: "Nee. Dan zouden we geen recht doen aan het testament. Bij verkoop moet er altijd nieuwe grond teruggekocht worden." Zie Thijs Tromp, *Kerken en pacht. Een vooronderzoek naar pacht van landbouwgrond in kerkelijk bezit* (Protestantse Theologische Universiteit, 2024), 54.
- 62 Zie Jan Assmann, *Religion and Cultural Memory. Ten Studies* (Stanford University Press, 2005).
- 63 Ciska Stark, 'Een ongemakkelijke waarheid. Retorische strategieën van de prediker als klimaatprofeet', *Handelingen*, jrg. 50, nr. 2 (2023), 53-63, hier 55.
- 64 Het onderzoeksrapport *Tussen duurzaam denken en duurzaam doen* laat zien dat de discrepantie tussen het hebben van kennis over klimaatverandering en het vertonen van klimaatvriendelijk gedrag vooral voorkomt bij theoretisch opgeleiden; Versantvoort, Klomp, Elsen, et al., 8.
- 65 "Voor het heidense besef betekent 'God' - hoewel er zoveel goden zeer bekénd zijn, namelijk als heersers en zegenaars van de natuurgebieden - een X", aldus Miskotte in 'Bijbels ABC', 73.
- 66 Miskotte, 'Bijbels ABC', 160.
- 67 Zie Mirella Klomp, *Playing On. Re-staging the Passion after the Death of God. Theology in Practice*, vol. 10 (Brill, 2020), 189-190.
- 68 Arita Baaijens, *In gesprek met de Noordzee* (Atlas Contact, 2025); Mariken Heitman, *Wormmaan* (Atlas Contact, 2021) en *De Mierenkaravaan* (Atlas Contact, 2024); Eva Meijer, *Zee nu* (Cossee, 2022); Gaea Schoeters, Gaea. *Het geschenk* (Querido 2025).
- 69 Antjie Krog, *Broze Aarde. Een mis voor het universum* (Uitgeverij Podium, 2022).

5

**Kruispunt:
waar staan we en in welke
richting gaat het verder?**

'Kruispunt' van zee, kwelder en cultuurlandschap in De Slufter

Nu we het terrein hebben verkend, vatten we in dit afsluitende hoofdstuk samen wat er uit ons onderzoek tot nog toe naar voren is gekomen over de relatie tussen geloof en grond (5.1). Vervolgens formuleren we de belangrijkste theologische knelpunten die onze verkenning oplevert. In het tweede deel van het onderzoeksproject zullen we daar nader onderzoek naar doen, in de verwachting dat we daar oplossingsrichtingen kunnen vinden (5.2). Tot slot geven we aan wat er in ieder geval nodig is in de zoektocht naar begaanbare wegen die leiden naar een verantwoorde theologie ten aanzien van grond (5.3). Deze terreinverkenning dient immers de volgende fase van het onderzoek dat uitmondt in een rapport dat gidsend van aard is.

5.1 Ontnuchterend beeld, maar reden tot hoop

Het algemene beeld dat uit de voorgaande hoofdstukken naar voren komt, is niet erg geruststellend. We hebben ontdekt dat Nederlandse burgers zich steeds meer bewust zijn van de ernst van klimaatverandering, maar stelden op basis van ons rapport *Tussen duurzaam denken en duurzaam doen* tegelijkertijd vast dat Nederlanders door de bank genomen hun handelen niet aanpassen aan hun groeiende bewustzijn van de problemen. Ze gaan pas in beweging komen als grote bedrijven in beweging komen en de lasten eerlijk verdeeld worden. Economische prikkels vormen de belangrijkste reden om het eigen gedrag te veranderen. Opmerkelijk was de uitkomst dat christelijk geloof hoegenaamd geen rol speelt in hoe christenen met de aarde omgaan: geld en de (persoonlijke) set van waarden van mensen hebben veel meer invloed op hun houding en meer of minder duurzame gedrag en leefstijl dan hun geloofsovertuigingen. Houding en gedrag van christenen wijken, als het gaat om het klimaat, niet af van Nederlanders met een andere levensbeschouwelijke achtergrond; hun veranderbereidheid verschilt nauwelijks van niet-christenen. We stelden de volgende paradoxale situatie vast: hoe theoretischer iemand is opgeleid, des te groter het bewustzijn van de urgentie én des te groter de ecologische voetafdruk. Hoe praktischer iemand is opgeleid, des te lager het gevoel van de urgentie én des te kleiner de ecologische voetafdruk. Dit alles wederom zonder enig verband met de religieuze overtuigingen.

De uitkomst van dat kwantitatieve onderzoek is ontnuchterend, omdat grond een belangrijk theologisch thema is, zowel in de Bijbel als in de Nederlandse geschiedenis. Grond speelt met name in het Oude Testament een grote rol in het verhaal van God en mensen, maar de betekenis van grond wordt vandaag de dag vooral in geestelijke zin

opgevat; met concrete grond is de geloofsbeleving van christenen in Nederland niet of nauwelijks verbonden. Ook wie kerkelijk betrokken is of zich verbonden weet met het christelijk geloof, geeft vaak economische en financiële argumenten voorrang op theologische argumenten in de omgang met grond. Nederland kent echter wel een lange geschiedenis van kerkelijk grondbezit en eigenaarschap en zelfs het ontstaan van het ambt van de ouderling-kerkrentmeester is nauw verbonden met goede zorg voor de grond. Er is dus een traditie van omgang met grond waarin geloof volop meedoet en waarlangs relaties van God, geloof en mensen vorm krijgen.

De uitkomst dat, over het algemeen, geld in keuzes rond klimaat een hoofdrol speelt, is ook ontnuchterend vanwege de conditie waarin een groot deel van de grond in Nederland verkeert: het staat er met de grond niet goed voor, als gevolg van de wijze waarop mensen met de grond omgaan. Grond is een levend ecosysteem dat onder druk staat; de bodemkwaliteit neemt over de hele linie in diverse opzichten af. Dit heeft gevolgen voor de leefbaarheid voor tal van schepselen, voor het minuscule bodemleven, voor planten, dieren en mensen, voor de kwaliteit van het water. Het veroorzaakt een afname van de biodiversiteit en het dwingt agrariërs tot een steeds grotere en steeds complexere inspanning om de kwantiteit en kwaliteit van de opbrengst van de grond in stand te houden. De effecten van klimaatverandering maken het er niet beter op: waar grond steeds minder CO₂ kan vasthouden, draagt die nu ook zelf bij aan de opwarming van de aarde. Bij dit alles is bovendien bekend dat de grootste effecten van klimaatverandering nog moeten komen. We stelden vast dat de (nood van de) grond een verwaarloosd thema is in de politiek: oorlog en vrede, asiel en migratie, koopkracht en ondernemersklimaat, bijvoorbeeld, staan veel meer in de aandacht. Hoewel grond niet direct de aandacht trekt, blijkt het een relevant én complex thema.

Dit is de weinig geruststellende plek op het terrein van geloof en grond waar we ons bevinden. Dat en hoe we hier verzeild zijn geraakt, kan theologisch worden verklaard uit een dominante visie op de mens die in de afgelopen eeuwen is ontstaan. Die visie vat in de eerste plaats de mens op als heerser over andere schepselen. In de tweede plaats komt met die visie de drang (of zo verstande Bijbelse opdracht) om andere schepselen in beheer te nemen ten gunste van het vergroten van de welvaart van mensen. In de derde plaats wordt bij dit heersen en beheersen de notie vergeten of verwaarloosd dat mensen niet alleen maar goed zijn. Mensen zijn niet perfect en hebben hun vlek en gebrek, maar zelfs wanneer zij ingespannen naar het goede streven, kan het resultaat suboptimaal zijn en doet de uitkomst soms ronduit kwaad. Deze menselijke conditie noemt de theologie 'zonde'. De notie van zonde verbonden aan de drang tot overheersing keert nauwelijks terug in hoe er gesproken wordt over de omgang met de grond. Hetzelfde geldt voor de overtuiging dat juist mensen in staat zijn tot het brengen van offers: het opgeven van wat waardevol is voor het welzijn van andere schepselen en voor de grond of voor de lofprijzing van de levende God. Daadwerkelijk offers brengen valt echter voor geen enkel mens mee, zoals ons onderzoeksrapport naar burgers en klimaat ook laat zien.

Toen we aan dit project begonnen, vermoedden we dat het niet eenvoudig zou zijn om grond als theologisch thema te herintroduceren. Dat het gemakkelijk zou zijn het theologisch gesprek over de grond ook maar op het spoor te komen of aan te zwengelen hadden we al helemaal niet verwacht. Dat vermoeden is bevestigd. Niet iedereen is overtuigd van het belang van de grond als theologisch thema. Waar men daar wel van overtuigd is, verschillen de benaderingen aanzienlijk: het varieert van geloofsgemeenschappen die het bezit van grond als een last ervaren, ecotheologen die met concrete handelingsdirectieven komen en belanghebbenden die de economische opbrengsten van de grond nodig hebben om goede doelen te steunen voor mensen in mindere fortuinlijke omstandigheden, tot mensen die graag zo snel mogelijk concreet aan de slag willen met groene grondprojecten, zoals de aanleg van *tiny houses* of een zelfpluktuin. Bovendien dreigt altijd de mentaliteit, of het verwijt, van *Blut und Boden*, een geboorneerd nationalisme dat zich concentreert rond een nostalgische reconstructie en verheerlijking van de voorouderlijke grond, waarvan de geschiedenis de schadelijkheid heeft uitgewezen.

Hoopgevende basis

De lange geschiedenis en *steady* relatie van kerken en grond, én het feit dat er onder sommige kerkrentmeesters en diakenen daadwerkelijk kennis van en belangstelling voor de lokale geschiedenis van kerkelijke gronden is, bieden perspectief voor de toekomst. Datzelfde geldt voor een klein aantal kerkelijke gemeenten waar uitdrukkelijk geldt, tijd en energie gestoken wordt in een goede omgang met de grond, vanuit de overtuiging dat dat ook een kwestie van

geloof is (soms wordt dit zelfs als onderdeel van het ambtswerk opgevat, zie 4.3.4). Bijbel en traditie bieden dus een solide basis voor én nopen tot gelovige aandacht voor de grond en er is beweging naar voren toe. Dat is reden tot hoop: het verbinden van geloof en zorg voor de grond is mogelijk, maar dan is er wel werk aan de winkel voor theologen, gelovigen, kerkelijke gemeenschappen. Op welke manier kunnen we samenwerken? Daarmee willen we in het tweede deel van ons onderzoek experimenteren en we verheugen ons dat we in het veld telkens weer mensen vinden die dit ook willen.

Daarbij komen onze eigen ervaringen als onderzoekers; we zijn in zekere zin de eersten die de gevolgen van dit onderzoek ondervinden, maar verwachten dat wat ons kan overkomen ook met andere betrokkenen kan gebeuren. We zijn onder de indruk geraakt van de grond door ons erin te verdiepen, te luisteren naar mensen die de grond verstaan of stem geven (bijvoorbeeld literair auteurs) en ons er naar aanleiding van dit project mee te verbinden: enkele teamleden bijvoorbeeld zijn zelf begonnen met moestuinieren. Dat heeft erin geresulteerd dat we meer opmerkzaam zijn geworden op de grond, grondbezit, grondrelaties en grondtaal. We hebben er meer kennis van en kunnen betere vragen stellen. En naast verwondering heeft dit ook iets van eerbied en ontzag opgeleverd: dat grond ook een plaats is waar de scheppende kracht van God zichtbaar kan worden. Bovendien heeft ons verwonderd dat de kerk al zo lang verbonden is met de grond en dat die relatie heel lang heel stabiel is geweest en pas 150 jaar geleden verwaterd raakte. In de kerkgeschiedenis is de nauwe relatie van geloof en grond dus nog maar kort relatief 'buiten beeld'. Het is mogelijk om die relatie in ere te herstellen.

Dat doen we het liefst samen met partijen die net als het onderzoeksteam onder de indruk zijn van de grond, die het belang en de urgentie van een verantwoorde omgang met de grond delen, die net als wij verwonderd zijn over de lange en *steady* relatie van kerken en grond, en voortgedreven worden door het perspectief dat dit oplevert: dat het anders kan, dat dat niet eenvoudig zal zijn, maar dat het een handschoen is die we willen en alleen met elkaar kunnen oppakken.

5.2 Theologische knelpunten

De terreinverkenning die we in dit rapport presenteren, biedt een tussenbalans met aangrijpingspunten voor een richtingwijzend, gidsend rapport, in de volgende fase van ons onderzoek. Er zijn drie theologische thema's die een knelpunt vormen en een cruciale rol spelen, zowel in de huidige staat van de relatie tussen geloof en grond in Nederland, als in het vervolg. Deze theologische knelpunten stellen de fundamentele spanning tussen geest en materie in ons onderzoek (die we voor aanvang van het project als een hypothese hebben geformuleerd, zie het dualisme in 1.3) op scherp op een manier die we van tevoren niet hadden vermoed. Er zijn uiteraard subthema's te onderscheiden, maar we beperken ons tot het formuleren van de onderstaande drie knelpunten, die ongelijksoortig zijn, maar op elkaar voortbouwen.

Aangewonnen land bij de Groningse waddenkust: natuur en/of schepping?

Natuur en/of schepping?

Een eerste knelpunt betreft de verhouding tussen 'natuur' en 'schepping'. Beide begrippen zijn complex en omstreken, zo bleek hierboven. Het begrip 'natuur' als tegenstelling tot 'cultuur' is een romantische uitvinding van de negentiende eeuw. Inmiddels is onhelder wat precies met het begrip aangeduid wordt. Als met 'natuur' datgene bedoeld wordt wat niet of zo min mogelijk gecultiveerd is, of wat zelfs vrij is van cultivering, dan is er in Nederland geen natuur meer te vinden. Als natuur datgene is wat zonder toedoen (of ondanks bemoeienis) van mensen groeit en zich voortplant, dan ontstaat er een tegenstelling tussen menselijke en niet-menselijke levende wezens, die geen recht doet aan de onderlinge verbondenheid van beide. Uit ons onderzoek blijkt dat het begrip 'natuur' nu vaak gebruikt wordt om het verschil van mensen met andere schepselen te benadrukken, om een subject-object-relatie tussen beide te bevestigen of om de verwevenheid van mensen met andere schepselen te verhullen. Dit gebruik draagt daardoor bij aan een utilistische verhouding van mensen tot andere schepselen en de grond, wat naar ons idee medeoorzaak is van de zorgelijke situatie van veel grond in Nederland.

Iets dergelijks doet zich voor wanneer in het spraakgebruik 'schepping' als synoniem voor (van God gegeven) natuur wordt gebruikt (bijvoorbeeld in de uitdrukking 'zorg voor de schepping'). Dit gebruik van het begrip 'schepping' honoreert onvoldoende de theologische lading die in het begrip 'scheppen' meekomt. Scheppen verwijst naar het handelen van God: het 'tot aanzijn roepen' van al wat is, het onderhouden van het geschapene en het vernieuwen daarvan. Vanuit theologisch perspectief duidt Gods scheppen op een beginnen dat zich telkens opnieuw voltrekt. Scheppen of schepping beperken tot 'het eerste ontstaan', miskent de notie dat alle schepselen voortdurend door en in God leven.

Het laten samenvallen of het scheiden van schepping en natuur kan aanleiding geven tot extreme posities: een vereenzelviging van natuur en schepping kan leiden tot paganisme (een natuur-georiënteerde vorm van heidendom), fascisme of andere vormen van onkritische acceptatie van de bestaande situatie als door God bedoeld; het volstrekt scheiden van schepping en natuur kan instrumentalisering en uitputting van de grond faciliteren en legitimeren.

De vraag voor het vervolg is hoe de natuur (we handhaven voorlopig deze term) vanuit een theologisch perspectief van schepping doordacht kan worden. Dat vraagt om een verheldering van hoe Gods scheppende, herscheppende en onderhoudende kracht ook in alles wat leeft, inclusief mensen, aanwezig is. Ook vraagt het om verheldering van de vraag welk handelen van mensen past bij het scheppend handelen van God en hoe de verwevenheid van alle schepselen als gave van God erkend kan worden. Daarvoor is het nodig om steeds te beginnen met het scherpstellen van de vraag naar de verhouding tussen schepping en natuur. In veel ecotheologie en in het Nederlandse spraakgebruik gebeurt dat tot nu toe onvoldoende om behulpzaam te kunnen zijn in concrete praktijken.

Gods handelen en/of menselijk handelen?

Een tweede knelpunt hangt met het voorgaande samen, maar verschilt er ook van. Het verdiept de theologische lading van het begrip schepping op het punt van de verhouding tussen Gods handelen en dat van mensen: van wie verwachten we herstellend handelen? Wanneer het om kerkelijke verkondiging en liturgie gaat, verwachten sommige kerkgangers alles van God en nauwelijks iets van andere mensen of van zichzelf. Ten aanzien van de grond leggen we in de samenleving (christenen inclusief) echter alle nadruk op de menselijke verantwoordelijkheid – of het nu gaat om de bodemdiversiteit (de verschillende soorten) en de ecologie (de interactie tussen organismen), of om het rendement en de mogelijkheden die dat rendement biedt. Dat is niet geheel onterecht, omdat mensen nu eenmaal een centrale rol spelen in het veroorzaken van klimaat- en ecologische problemen, maar ook in het zoeken naar oplossingen daarvoor. Maar de spanning tussen wat we verwachten van God en wat van mensen komen we voortdurend tegen in onze deelprojecten. De kernvraag die dit oplevert, is welke rol de mens moet nemen om theologisch recht te doen aan de intrinsieke waarde van grond (zie het ecosysteem, 1.5) voor het leven op aarde.

Rentmeesterschap: tegenstrijdige invullingen

Het derde knelpunt betreft de spanningen rond de invulling van het begrip rentmeesterschap. Diverse ecotheologen hebben zich kritisch uitgelaten over dit concept. Het zou te antropocentrisch, te exclusivistisch en ten diepste

koloniserend zijn: mensen krijgen de plaats van heersers onder God, waarmee al het andere dat leeft een ondergeschikte positie krijgt toegewezen, dienstbaar aan mensen. De ontwikkeling van de rechtsgeschiedenis van bezit en eigenaarschap heeft kerk en geloof niet geholpen: theologisch gezien behoort alles, ook de grond, aan God toe en zijn mensen slechts tijdelijke gebruikers en rentmeesters van de grond, maar Westers kapitalistisch denken in termen van juridisch eigenaarschap, voortbouwend op een scheiding in het denken tussen de mens als subject en de fysieke wereld daarbuiten als object (zie 1.3), heeft geleid tot verwaarlozing van dit theologisch aspect.

Uit ons onderzoek bleek dat de notie van rentmeesterschap diepe historische wortels heeft die ook het grondbeheer namens de heilige aan wie de grond geschonken is, omvat. Dat deze geestelijke betekenis in vergetelheid is geraakt, verklaart voor een deel de vervreemding (of 'secularisering') van grond die steeds meer in meetbare eenheden wordt gedefinieerd (of dat nu hectares zijn of euro's of kilo's opbrengst). In Nederland heeft na de Tweede Wereldoorlog het goede beheer dat onderdeel is van het begrip rentmeesterschap een meer kapitalistische invulling gekregen (vaak ten koste van de ecologische zorg voor het leven in de grond). Dit begon met het beleid van landbouwminister Mansholt dat gericht was op het vergroten van voedselproductie om honger tegen te gaan, en werd in de decennia daarna steeds meer het uitgangspunt. Als gevolg daarvan is grond toenemend geïnstrumentaliseerd.

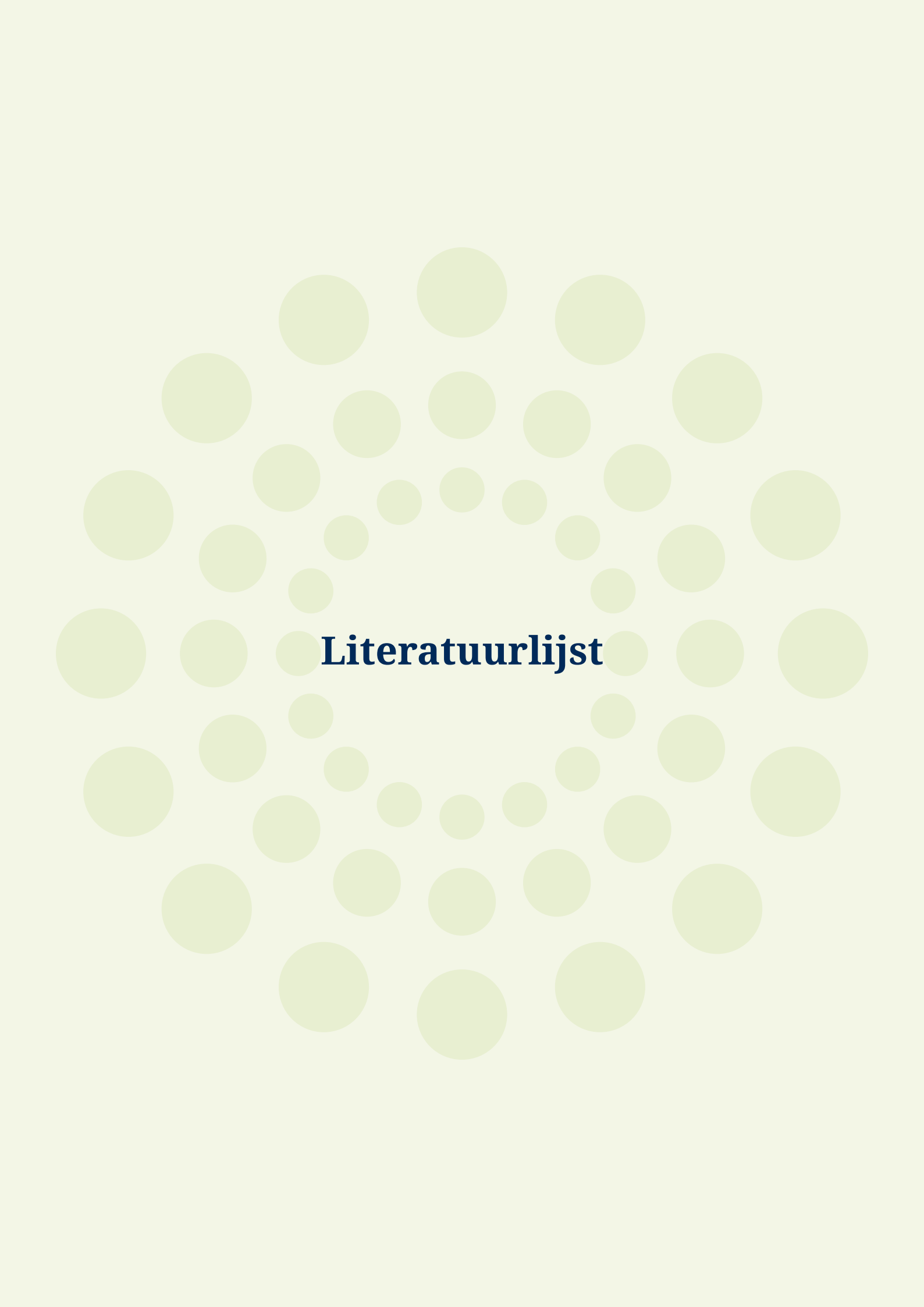
Ondanks bovengeschetste ontwikkeling wordt de term rentmeesterschap tot op vandaag volop gebruikt onder gelovigen en ongelovigen en met name bij wie in de agrarische sector werkzaam zijn. Uit ons onderzoek blijkt dat zij aan het concept heel verschillende (en geregeld ook tegenstrijdige) invulling geven. De terminologie van rentmeesterschap wordt vaak gebruikt om de verantwoordelijkheid van mensen ten opzichte van God, dieren, grond en gewassen, in voorgaande en nakomende generaties te typeren. Verantwoord omgaan met grond vraagt echter om een handelingsruimte die veel eigenaren en bewerkers van grond in deze complexe samenleving niet hebben. De vraag is hoe deze spanning rondom het begrip rentmeesterschap vruchtbaar gemaakt kan worden. Een alternatief begrip introduceren lijkt theoretisch misschien wenselijk, maar stuit op praktische bezwaren: een term die in de volksmond en in een bepaalde sector al zo lang meegaat, is niet zomaar vervangen en biedt bovendien een gedeeld speelveld om een gezamenlijke bezinning uit te voeren. Daarnaast is er een kerkhistorisch bezwaar: het begrip *oikonomos* heeft een lange geschiedenis in theologie en filosofie en het is gebleken (want zo werkt taal) dat door de tijd heen betekenissen van begrippen naar voren gehaald kunnen worden en dat andere naar achteren verdwijnen. Dat is een reden om het begrip niet zomaar aan de kant te schuiven.

Om te komen tot een verantwoorde theologische visie op grond is de vraag van belang hoe – vanuit de overtuiging dat de grond van de Eeuwige is, de erkenning van het huidige juridisch eigendomsrecht en de morele overtuiging dat grondeigenaren bijdragen aan het goede leven voor alle schepselen – grondbezit en grondgebruik op een verantwoorde wijze gestalte kunnen krijgen. Is het bijvoorbeeld mogelijk het begrip en de praktijken van rentmeesterschap als gemeenschappelijke verantwoordelijkheid te herinterpreteren, zodat 'rentmeesterschap' richtinggevend kan blijven voor het samenwerken van boeren, (kerk)rentmeesters, diakenen, theologen en grond?

5.3 Naar de gidsende fase

Het eerste deel van ons onderzoek heeft opgeleverd dat we de problemen die spelen conceptueel beter in kaart hebben. In de drie knelpunten die we geïdentificeerd en hierboven uitgewerkt hebben, gaat het in alle gevallen om de positie van de mens ten opzichte van God, grond en andere schepselen. In een ecologisch discours is de samenvatting van dit probleem dat de mens de natuur kapot maakt en die daarom moet redden. Het gevaar daarvan is dat dit beklemming oplevert, omdat mensen op een gegeven moment alles wat in hun vermogen ligt wel hebben gedaan en niet meer verder komen: het verschil dat de meeste individuen kunnen maken is relatief klein in een wereld waarin grote bedrijven veel macht hebben en systemen complex en verknoopt zijn. Bovendien kan in een ecotheologisch discours de relatie tussen Gods handelen en dat van mensen onhelder worden. In een discours dat alle verantwoordelijkheid bij God legt, is dat overigens niet anders en dat kan eenzelfde beklemming tot gevolg hebben, omdat de effecten van klimaatverandering steeds groter en ernstiger worden.

Kijkend naar de gidsende fase die voor ons ligt, constateren we dat verder komen vraagt om concepten die de huidige gangbare concepten overstijgen. We besluiten dit rapport nu niet met een invulling daarvan: we maken geen duidelijke keuze voor of tegen het ene of andere concept. In de gidsende fase gaan we op zoek naar wat kan helpen. Daarbij zullen we verbeeldingskracht nodig hebben om te denken (en doen) wat nu misschien nog niet bestaat. Wat als we het concept eschatologie, bijvoorbeeld, niet primair zouden invullen als de leer van de laatste dingen aan het eind der tijden, maar als de overtuiging dat God de toekomst opent, een toekomst die naar de mens toe komt, waardoor het koninkrijk hier soms al even oplicht? Wat als we schepping niet allereerst zouden verstaan als oorspronkelijke verantwoordelijkheid van de mens, maar vooral als roeping van mensen om verantwoordelijke wezens te zijn, onderweg naar Gods rijk dat voortdurend komt? Of wat zou het betekenen als 'verbond' wordt verstaan en vormgegeven als verbond met alle schepselen? En zou het mogelijk zijn 'rentmeesterschap' fundamenteel op te vatten en uit te werken als gezamenlijke opgave, waarin ieder de verantwoordelijkheid heeft om bij te dragen aan het rentmeester-zijn van de ander? Het zijn maar enkele voorbeelden van dat waartoe verbeeldingskracht een aanzet zou kunnen geven. In de tweede helft van ons onderzoek gaan wij en alle mensen die mee willen doen, het met die verbeeldingskracht wagen. Op zoek naar begaanbare wegen om een verantwoorde houding van mensen ten opzichte van de aarde in al zijn concreetheid opnieuw onder woorden brengen en gestalte te geven.

Literatuurlijst

- Assmann, Jan. *Religion and Cultural Memory: Ten Studies*. Stanford University Press, 2005.
- Baaijens, Arita. *In gesprek met de Noordzee*. Atlas Contact, 2025.
- Barnard, Marcel en Paul Post (red.). *Ritueel bestek: Antropologische kernwoorden van de liturgie*. Uitgeverij Meinema, 2001.
- Bedford-Strohm, Heinrich en Celia Dean-Drummond. *Religion and Ecology in the Public Sphere*. Bloomsbury, 2011.
- Boer, Willem den, René Fransen en Rik Peels (red.). *En God zag dat het goed was: Christelijk geloof en evolutie in 25 cruciale vragen*. Kampen, 2019.
- Boersema, Jan. J. "Sinds wanneer is de mens rentmeester?" Themanummer Partners in Duurzaamheid, *Christen Democratische Verkenningen*, nr. 7-8 (1997): 306-16.
- Boff, Leonardo. *Cry of the earth, cry of the poor*. Orbis, 1997.
- Brink, Gijsbert van den. 'Rentmeesterschap?' *Met andere woorden* 41, nr. 2 (2022): 70-71.
- Brink, Gijsbert van den, Kees van der Kooi, *Christelijke dogmatiek*, Boekencentrum 2011.
- Dahmen, Carola. 'And it was not good anymore. The Ecofeminist Theologies of Sallie McFague and Catherine Keller and the Dialectical Theologie of K.H. Miskotte. A Systematic-Theological Research.' PhD Thesis. Protestantse Theologische Universiteit. Skandalon, 2024.
- Dean-Drummond, Celia. 'Public Theology as Contested Ground: Arguments for Climate Justice.' In *Religion and Ecology in the Public Sphere*, red. Heinrich Bedford-Strohm en Celia Dean-Drummond. Bloomsbury, 2011. <https://doi.org/10.5040/9780567723932.ch-010>.
- Enxling, Julia. *Und Gott sah das es schlecht war*. Kösel-Verlag, 2022.
- European Union. 'Soil Monitoring Law.' 2025. https://environment.ec.europa.eu/topics/soil-health/soil-monitoring-law_en.
- FAO, ITPS, GSBI, CBD en EC. *State of knowledge of soil biodiversity - Status, challenges and potentialities, Report*. Food and Agriculture Organization, 2020. <https://doi.org/10.4060/cb1928en>.
- Franciscus Paus. *Encyclical Letter Laudato Si' of the Holy Father Francis on Care for Our Common Home*. Libreria Editrice Vaticana, 2015. <https://archive.org/details/encyclicalletter0000fran>.
- Graeff, Jaap de et al. 'De bodem bereikt?!' Raad voor de leefomgeving en infrastructuur. 2020. https://www.rli.nl/sites/default/files/advies_de_bodem_bereikt_-_def.pdf.
- GroeneKerken. '8 – Liturgie.' <https://groenekerken.nl/toolkit-cat/8-liturgie/>.
- Heinrich-Böll-Stiftung en Think Tank for Sustainability. *Soil Atlas* 2024. 2024. https://eu.boell.org/sites/default/files/2024-11/soilatlas2024_web_20241112.pdf.
- Heitman, Mariken. *De Mierenkaravaan*. Atlas Contact, 2024.
- Heitman, Mariken. *Wormmaan*. Atlas Contact, 2021.
- Huijgen, Arnold. 'Schepping naar Gods beeld en gemeenschappelijke oorsprong.' In *En God zag dat het goed was: Christelijk geloof en evolutie in 25 cruciale vragen*. Red. William den Boer, René Fransen en Rik Peels. Kampen, 2019.
- Janse, Sam. 'De grondtoon van de Schrift in Psalm 37: een agrarische lezing.' *Met andere woorden* 42, nr. 2 (2024): 19-32. <https://www.debijbel.nl/wereld-van-de-bijbel/met-andere-woorden/maw/de-grondtoon-van-de-schrift-in-psalm-37-een-agrarische-lezing>.
- Jong, Ruud de. *Langs de lijnen van het landschap*. Raw Dee Photography. 2021.
- Keasberry, Kelly. *Geworteld in verbinding, Een ecologische theologie voor de toekomst*. Garant, 2024.

- Klomp, Mirella. *Playing On. Re-staging the Passion after the Death of God*. Theology in Practice, vol. 10. Brill, 2020.
- Klomp, Mirella. 'Stof tot nadenken. Geloof in materie en de taak van de praktische theologie.' Inaugurele rede. Protestantse Theologische Universiteit, 2025.
- Kooi, Kees van der. 'Wat is van wie? Eigendom en duurzaamheid in theologisch licht.' *Kerk en Theologie* 73, nr. 2 (2002): 124-140.
- McFague, Sallie. *The Body of God: An ecological theology* (Augsburg Fortress Publishers, 1993).
- McRorie, Christina. 'Property and Ownership.' In *The Routledge Handbook of Economic Theology*, red. Stefan Schwarzkopf. Taylor & Francis Group, 2020.
- Meadows, Donella H. en Dennis L. Meadows, et al. *Rapport van de Club van Rome: De grenzen aan de groei*. Het Spectrum NV, 1972/2008.
- Meijer, Eva. *Zee nu*. Cossee, 2022.
- Ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening. *Gedeelde grond: CRA agenda 2025-2029*. <https://www.collegevanrijksadviseurs.nl/documenten/2025/09/18/gedeelde-grond-cra-agenda-2025-2029>.
- Miskotte, Kornelis H. 'Bijbels ABC.' In *Verzameld werk*, vol. 16, red. Mirjam Elbers, Niels den Hertog, Willem van der Meiden, Marco Visser, en Jaco Zuurmond. KokBoekencentrum, 2025.
- Mol, Hans, A. en Paul. N. Noomen. 'De ontwikkeling van de parochiekerken.' In *Frieslands verleden. De Friezen en hun geschiedenis in vijftig verhalen*, red. Douwe Kooistra. Bornmeer, 2016.
- Montfoort, Trees van. *Groene theologie*. Skandalon, 2019.
- Noomen, Paul N. 'Kerstening en kerkstichting in Friesland.' *Millennium: tijdschrift voor middeleeuwse studies*, 19, nr. 1 (2005): 61-72.
- Onnekink, David. 'Ecologisch rentmeesterschap. Opkomst en ondergang van een metafoor.' *Radix*, jrg. 50, nr. 2 (2024): 172-184.
- Otten, Dirk. *Terug naar de ware Lebuinus: hoe de evangelisator van Saksenland vanaf de IXe eeuw werd beschreven, vereerd en miskend*. Deventer Kopstukken II. Deventer Universitaire Pers, 2010.
- Paas, Stefan. *Vrede op aarde*. KokBoekencentrum, 2023.
- Post, Paul. *Rituelen: Praktijk en theorie in kort bestek*. Uitgeverij Parthenon, 2021.
- Post, Paul. 'Ritualiteit: begrippen en dimensies.' In *Ritueel bestek: Antropologische kernwoorden van de liturgie*, red. Marcel Barnard en Paul Post. Uitgeverij Meinema, 2001.
- Radboud. *Ecloga de uirtutibus Lebuini presbyteri*. Vertaald naar het Nederlands door Hugo van Rijn. 'De H. Liafwinus.' *Batavia Sacra* (Christianus Vermey, 1715): 472-482. <https://archive.org/details/bataviasacra00heusgoog/page/477/mode/1up>.
- Rondaij, Joyce, Eward Postma, Ciska Stark en Mirella Klomp. "'Go in Peace and Glorify the Fragility of Life." An Ecotheopoetical Reading of Antjie Krog's Poetical Liturgy O Fragile Earth.' *Yearbook for Ritual and Liturgical Studies*, jrg. 41 (2025): 64-77.
- Schoeters, Gaea. *Het geschenk*. Querido 2025.
- Schwarzkopf, Stefan (red.). *The Routledge Handbook of Economic Theology*. Routledge, Taylor & Francis Group, 2020.
- Stark, Ciska. 'Groene prediking als gereformeerde uitdaging.' *Theologia Reformata*, jrg. 68, nr. 2 (2025): 164-177.
- Stark, Ciska. 'Een ongemakkelijke waarheid. Retorische strategieën van de prediker als klimaatprofeet', *Handelingen*, jrg. 50, nr. 2 (2023): 53-63.

Stoep, Jan van der. 'Stewardship revisited. A conceptual analysis.' Inaugurele rede. Wageningen University and Research, 2023.

Tinga Kees (red.). *Ongekende jaren: Een overzicht van 35 jaar Kerk en Milieu*. Oecumenische Bezinning. Raad van Kerken in Nederland, 2021.

Tromp, Thijs. *Kerken en pacht. Een vooronderzoek naar pacht van landbouwgrond in kerkelijk bezit*. Protestantse Theologische Universiteit, 2024.

UK Centre for Ecology & Hydrology. 'Why do soil microbes matter?'

<https://www.ceh.ac.uk/our-science/case-studies/case-study-why-do-soil-microbes-matter>.

Urk, Eva van. 'The Imago Dei in a Time of Mass Extinction: Rediscovering the Spiritual Value of Biodiversity.' PhD thesis, Vrije Universiteit Amsterdam, 2025. <https://doi.org/10.5463/thesis.992>.

Večkalov, Bojana, Sandra J. Geiger, František Bartoš, et al. 'A 27-country test of communicating the scientific consensus on climate change.' *Nature Human Behaviour* 8 (2024): <https://doi.org/10.1038/s41562-024-01928-2>.

Velden, Daniel van der, Laurens Klerkx, Joost Dessen, en Lies Debruyne. 'Cyborg farmers: Embodied understandings of precision agriculture.' *Sociologia Ruralis* 64, nr. 1 (2024): 3–21, <https://doi.org/10.1111/soru.12456>.

Versantvoort, Maroesjka, Mirella Klomp, Millie Elsen, et al. *Tussen duurzaam denken en duurzaam doen. Houding, gedrag en veranderbereidheid van religieuze en niet-religieuze Nederlanders als het gaat om klimaat*. Sociaal en Cultureel Planbureau en Protestantse Theologische Universiteit, 2024.

<https://www.scp.nl/publicaties/publicaties/2024/04/23/tussen-duurzaam-denken-en-duurzaam-doen>.

Williams, Rowan. *Christ the Heart of Creation*. Bloomsbury, 2020.

White, Lynn. 'The historical roots of our ecologic crisis.' *Science* 155 (1967): 1203-7.

Wirzba, Norman. *Agrarian spirit: cultivating faith, community, and the land*. University of Notre Dame Press, 2022.

Wittgenstein, Ludwig. *Filosofische onderzoekingen*. Volledig herz. ed. vertaald door Maarten Derksen en Sybe Terwee. Boom, 2006.

Beschrijving van het onderzoek

Tussen duurzaam denken en duurzaam doen is een onderzoek uit 2024 van het Sociaal en Cultureel Planbureau en de Protestantse Theologische Universiteit naar de houding van burgers in Nederland ten opzichte van het klimaat en het klimaatbeleid, hun drijfveren, hun leefstijl én hun veranderbereidheid, met bijzondere aandacht voor religieuze en niet-religieuze mensen. Uit dit onderzoek bleek dat driekwart van de Nederlanders bezorgd is over het klimaat en vindt dat er actie moet worden ondernomen om klimaatverandering tegen te gaan, maar dat toch slechts een op de twee Nederlanders zich persoonlijk verantwoordelijk voelt. Klimaatzorgen blijken nauwelijks tot duurzamer gedrag te leiden, vooral bij mensen met een hoog inkomen en een hbo- of wo-opleiding. In meer dan de helft van de onderzochte situaties zijn Nederlanders niet bereid hun leefstijl te veranderen ten gunste van het klimaat. Als mensen al bereid zijn tot verandering, dan is dat met name uit financieel oogpunt: als niet-duurzaam gedrag meer geld kost dan duurzaam gedrag. Deze financiële overwegingen sturen het handelen van mensen veel meer dan geloofsovertuigingen, duurzaamheidsoverwegingen of sociale normen doen. Opvallende uitkomst van het onderzoek was dan ook dat er ten aanzien van de houding en het gedrag als het gaat om klimaat nauwelijks verschillen werden aangetroffen tussen religieuze en niet-religieuze mensen.

Geloven op het boeren erf is het deelproject waarin promotieonderzoek wordt gedaan naar en met boeren met een christelijke achtergrond. Het wordt uitgevoerd door promovenda Mariëlle van Es en begeleid door Jan van der Stoep (WUR) en Mirella Klomp. Het veldwerk in dit deelproject is uitgevoerd in drie regio's: de Noordoostpolder, de Alblasserwaard en het Eemland. Het bestond uit meeloopdagen op een aantal boerderijen, interviews met zestien agrariërs en foto's (ongeveer zeventig in totaal) die zij, op uitnodiging van de promovenda, genomen hebben op hun eigen boerderij van dingen, dieren, mensen of plekken waar geloof een rol speelt of plekken die belangrijk zijn voor hun geloof. De achtergrond van de boeren die in dit deelproject participeerden is in verschillende opzichten divers. Het gaat om boeren met een akkerbouwbedrijf, melkveehouderij of gemengd bedrijf. Vier van de boeren hebben een biologisch bedrijf, de anderen boeren zijn gangbaar. Ook de kerkelijke betrokkenheid van de boeren varieert, van rooms-katholiek tot protestants (PKN, CGK en NGK).

Gemeentetheologie is een deelproject dat de verschillende manieren onderzoekt waarop kerkelijke gemeenschappen in Nederland denken over en omgaan met de grond. Deze visies komen naar voren in liturgische praktijken, zoals gebeden, liederen en preken. Het gaat om vieringen op bid- en dankdag, zondagse vieringen en kerkelijke praktijken rond begraven. Ook de theologiegeschiedenis wordt meegenomen. Dit onderzoek wordt uitgevoerd door promovendus Oscar Grootveld onder begeleiding van Arnold Huijgen en Ciska Stark en door post-doc-onderzoeker Marileen Steyn.

Het doel van dit deelproject is om bestaande gemeentetheologieën in kaart te brengen. Daarnaast onderzoekt het project welke waarden en perspectieven kunnen bijdragen aan een theologisch verantwoorde visie op grond. Ook wordt gekeken hoe deze visie een plek kan krijgen binnen kerkelijke gemeenschappen.

Het praktisch-theologisch onderzoek in dit deelproject maakt gebruik van verschillende bronnen. Het gaat om negen workshops in kerkelijke gemeenten (PKN, doopsgezind, RKK en NGK). Daarnaast is er etnografisch onderzoek, met participerende observatie en focusgroepen, in drie kerken (PKN vrijzinnig, NGK en PKN met hervormde achtergrond). Ook zijn er lopende workshops over de liturgische invulling van vieringen rond grond.

Het systematisch theologisch onderzoek in het deelproject richt zich op bronnen binnen de (geschreven) theologische traditie. Het kijkt naar geschriften uit de (Nederlandse) gereformeerde theologie (onder andere van K. H. Miskotte en Oepke Noordmans), alsook naar denkers binnen de ecotheologie en -filosofie. Er wordt onderzocht hoe vraagstukken rondom grond zich verhouden tot bredere theologische vraagstukken (zoals schepping, incarnatie en eschatologie).

In bruikleen is het deelproject dat zich richt op kerken en pacht. Het gaat om een actieonderzoek, gericht op het ontwikkelen van een theologisch verantwoord beleid voor kerkelijk pachtgrond. Dit actieonderzoek wordt uitgevoerd door promovendus Allon Makkinga en begeleid door Thijs Tromp en Mirella Klomp.

Kerken van de Protestantse Kerk in Nederland bezitten gezamenlijk naar schatting 27.000 hectare landbouwgrond die verpacht wordt aan agrariërs. In 2024 voerde Thijs Tromp een vooronderzoek uit naar het grondbeheer van protestantse kerken aangesloten bij *Groene Kerken*. Daaruit bleek dat veel kerken en diaconieën nog weinig hebben nagedacht over hun rol als grondeigenaar, zeker in het licht van ecologische en theologische thema's. Tegelijkertijd bleek er behoefte om hierover kennis te ontwikkelen.

In het actieonderzoek worden drie leergemeenschappen opgezet bestaande uit verschillende kerken en diaconieën uit een bepaalde regio. In deze regionale leergemeenschappen wordt samen met de kerken en diaconieën stapsgewijs gewerkt naar een theologisch verantwoord beleid over de grond die zij bezitten. Er wordt nagedacht over beleid dat aansluit bij de lokale context en de overtuigingen van de kerken, met nadruk op ecologische vraagstukken, zonder zich daartoe te beperken. Ter ondersteuning wordt beroep gedaan op experts uit de praktijk, zoals bodemdeskundigen, agrariërs en experts in pachtwetgeving. Voor de kerken en diaconieën levert dit twee concrete resultaten: een praktische beleidsvisie en handleiding voor het verantwoord beheren van kerkgrond, en een theologische visie op het beheren van grond, om te bepalen wat een *goede* omgang met de grond is, en wat hierin de rol van de kerk is.

Voortbouwend op de resultaten van het actieonderzoek en aangevuld met een uitgebreide literatuurstudie, worden vijf artikelen gepubliceerd in gerenommeerde tijdschriften. Deze artikelen vormen de basis van het proefschrift over het actieonderzoek en een theologische visie op kerkelijk pachtgrond.

Nieuwe grondtaal is een deelproject waarin de theologie en de kunsten samenwerken in de zoektocht naar nieuwe grondtaal om onze relatie tot de grond te beschrijven. Kunstenaars spelen een voortrekkersrol in het creëren van nieuwe taal, metaforen en beelden die ongedachte perspectieven bieden. Samen met schrijver, bioloog en tuinder Mariken Heitman als *artist in residence* onderzoekt Joyce Rondaij hoe kunst en theologie elkaar kunnen inspireren bij het nadenken over de existentiële vragen die opkomen tegen de achtergrond van ecologische en klimaatcrises.

Geschiedenis van kerkelijk grondbezit is een project gelieerd aan project Grond, waarin Eward Postma achtergronden van kerkelijk grondbezit onderzoekt. Door historisch onderzoek met een focus op de rol en betekenis van heiligen, kerkrentmeesters en rituelen worden theologische dimensies van grondbezit belicht. Dit geeft inzicht in de wijze waarop de geschiedenis van kerkelijk grondbezit, institutionalisering, professionalisering en theologie elkaar veronderstellen. Postma heeft een artikel in voorbereiding over Friese kerkgeschiedenis waarin de relaties tussen God, heiligen, kerkrentmeesters en grond worden beschreven.

Over de auteurs

Mariëlle van Es, MSc is promovenda binnen het deelproject *Geloven op het boerenerf*. Ze heeft een achtergrond in internationaal land en waterbeheer.

Oscar Grootveld, MA is promovendus binnen het deelproject *Gemeentetheologie*. Hij is filosoof en onderzoekt hoe de systematische theologie zich verhoudt tot vragen rondom grond die in kerkelijke gemeenschappen spelen.

Dr. Arnold Huijgen is hoogleraar dogmatiek aan de PThU. Hij is promotor van Oscar Grootveld en brengt het perspectief van de systematische theologie in project Grond.

Dr. Mirella Klomp is hoogleraar praktische theologie aan de PThU. Ze initieerde en leidt het project Grond en treedt daarnaast op als promotor van Mariëlle van Es en Allon Makkinga. Als Theoloog des Vaderlands (2024-2025) reisde ze door de twaalf provincies op zoek naar het collectieve verhaal van Nederland over de grond.

Allon Makkinga, MA is promovendus binnen het deelproject *In bruikleen*. Hij verricht een actieonderzoek in samenwerking met kerken en diaconieën, gericht op het ontwikkelen van een theologisch verantwoord en context-gevoelig beleid voor de omgang met pachtgrond in bezit van de kerk.

Dr. Eward Postma is universitair docent beroepsvorming en spiritualiteit aan de PThU. Zijn interessegebieden zijn grond, rituelen en (collectieve) identiteit.

Dr. Joyce Rondaij is universitair docent praktische theologie aan de PThU. Zij houdt zich bezig met de relatie tussen theologie en de kunsten en is verantwoordelijk voor het deelproject *Nieuwe grondtaal* in samenwerking met schrijfster en bioloog Mariken Heitman.

Dr. Ciska Stark is universitair hoofddocent praktische theologie aan de PThU. Haar vakgebied is de homiletiek (preekkunde). Binnen het deelproject *Gemeentetheologie* betreft haar inbreng met name de analyse van liturgisch en homiletisch materiaal en de begeleiding van promovendus Oscar Grootveld.

Dr. Marileen Steyn is postdoc onderzoeker op het gebied van liturgie. Zij werkt aan het deelproject *Gemeentetheologie* en vervult daarnaast de rol van projectmanager.

Dr. Jan van der Stoep is als bijzonder hoogleraar Christelijke filosofie aan Wageningen University & Research (WUR) betrokken bij project Grond en bekleedt een leerstoel met dezelfde naam aan de Theologische Universiteit Utrecht. Hij is als promotor betrokken bij het deelproject *Geloven op het boerenerf*.

Dr. Thijs Tromp is hoogleraar diaconaat aan de PThU. Hij voerde in 2023-2024 het vooronderzoek naar kerken en pacht uit. Hij begeleidt binnen project Grond het actieonderzoek van Allon Makkinga naar de omgang van kerken met hun landbouwgrond.

WWW.PTHU.NL

ISBN 978-90-836093-5-5

9 789083 609355